

J9. 23

272

9147.9252
U-78

1/2

06 FEB 2009

05 SEP 2011

ՔՐ. ՄԻՓԱՅԷԼԵԱՆ

№ 272 99

ՅԵՂԱՓՈԽԿԱՆՔԻ ՄՏՔԵՐԸ

8/8

ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՅԵՐԱԳԻՏՈՒՄ

- Սամբույին սրամարմնուրիւն:
- Պատմական չափ:
- Միւսքին թիւերի հետ:
- Հայ-Քրդական յարաբերութիւններ:
- Կովկասեայի տաղնապր:

(Արտատպած „Դրօշակից“)

Հրատ.

Հ. Յ. Դաշմակցութեան

1906

Ժ Ը Ն Ե Վ

02.07.2013

12.938

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՐԻՏԻՄԱԿԱՆ ԴԱՐԱՆ

805-2009

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՐԻՏԻՄԱԿԱՆ ԴԱՐԱՆ

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

1859 — 1905

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Քրիստափոր Միքայէլեանը — Միք Քրիստափորը՝, ինչպէս որ յարգանքով, հպարտութեամբ ու գորովով կոչում էին նրան իր աշակերտներն ու հայ մտերիմները և այն եւրոպացի բարեկամները, որոնց նա պատիւ արեց իր ամենաթանկագին խոհերից՝ մի բան վստահանալու — նա, Քրիստափոր Միքայէլեանը, մեռաւ Սօֆիայի մօտերքը, 1905-ի ապրիլին ողբերգական համգամանքների մէջ, մի ժամում՝ նման իր կարճատե կեանքի բոլոր ժամերին, երբ նա՝ ինչպէս միշտ, անյայտութեան մէջ ու լուեկայն, կը ուտում էր յեղափոխական գործը:

Եթէ վաղանցուկ մահկամացուից յետոյ գաղափարները չամային կենդանի, կորուստը անգիտ կը լինէր յեղափոխութեան և հայկական դատի համար: Սակայն գաղափարները այնպիսի զօրութեամբ էին մարմնացել նրա ամենաւորութեան մէջ և այն տեսակ շարաւիղներ սփռել, որ իր անյայտանալուց յետոյ էլ՝ նրանք ապրում են հաւատարիմ՝ յուշերի մէջ և ի հարկին՝ մեզանից իւրաքանչիւրին կը մերշնչեն կորով՝ շարունակելու նրա աշխատանքը, այնպէս՝ ինչպէս ինքը կը ցանկանար, և իրականացնելու, նայած ժամանակին, ամհրաժեշտ ձեռնարկներն ու ծրագիրները:

Քրիստափոր Միքայէլեան, Միք Քրիստափորը՝: Երբէք չը պիտի մոռանամ աշնանային այն օրը, 1900 թւին, երբ նա ինձ այցելութեան եկաւ՝ „Pro Armenia“-ի հրատարակութիւնից մի քանի սմիս առաջ, և մենք առաջին անգամ հանդիպեցինք իրար, Բուրգոյնի մի փոքրիկ գիւղում:

Թէև ամծամօթ՝ իր առաջի խօսքերից և առաջին հայեացքից՝ մա տիրաբար իշխեց իր խօսակցին։ Այդ փոքրիկ, թուլակազմ մարդը, շփոթ քայլաձեռով, որ հակառակ իր ալեխառն մագերին՝ դեռ տարիքաւոր չէր և պահպանել էր մանկական աչքերի յստակութիւնը, խօսում էր մի ծայրով՝ միաժամանակ մեղմ և խուլոտ, համոզիչ և հրամայական։ Նրա դժգոյն կերպարանքը, հիւժւած՝ երկար, ամամծմական տառապանքից, ցաւագնօրէն յայտնում էր, որ մա զգացել ու կրել է իր հալածական և մարտիրոսացած բոլոր եղբայրների տանջանքները և որ մա արիւն էր թորել բոլոր նրանց վէրքերով և լացել նրանց արցունքով։ Մակայն այդ դէմքը ասում էր և այն, որ ինքը նրանցից չէ, որոնք ընկճւում են տանջանքի առջև, և իրայինների դէմ գործած ամեն մի ոճիր արծարծում էր նրա մէջ հաստատուն վճիռ՝ բնաւ չենթարկւելու դառն ճակատագրին և պատժաստել աւելի լաւ օրեր՝ տրամադրելի բոլոր միջոցներով, սկսած ամենախաղաղամիտ և խորաթափանց բանականութիւնից, մինչև ամխուսափելի բռնադատումը, երբ այլ ևս չը կայ ուրիշ միջոց։

Եւ այնտեղ, խաղաղ հոգիտի բարձրութեան վրայ, ուր երեկոյեան մութը իջնում էր եղևնու ամտառների և արդէն թափուր դաշտերի վրայ՝ Միքայէլեանի հոգին դորդմեց իմ մէջ։ Ու այնուհետև՝ մօտիկ լինէր մա թէ հեռու, ես հայկական դատին վերաբերմամբ ոչինչ չեմ ասել, ոչինչ չեմ զրել, ոչինչ չեմ արել, առանց հարցնելու ինքս ինձ, թէ ի՞նչ կը մտածէր մա՝ այս խօսքի, այս մախաղասութեան այս արարքի մասին...

Ահա նրա կեանքը՝ շատ համառօտակի։

Նա ծնեց 1859 ին, Կովկասի մի աւանում, վերին Ագուլիս, այսինքն հիմ Արարատեան մահանգում՝ լի սպառմական յիշատակներով, Մասիսի դիմաց, որ արևմտեանները Արարատ են կոչում, Արաքսի մօտ, որ մայրապետն է հայկական գետերի, և մամկութիւնը անցկացրեց հայրենի շրերի և առաջաւակական լեռների միջև։

Շրջապատւած պարտէզներով, այգեւտ, լաւ ոռոգւած, Ագուլիսը շնորհում էր ուղևորներին մի յանկարծադէպ հրապայտը իր գեղածիձաղ տներով և մաքուր փողոցներով,

մի տեսակ սքանչելիք բարբարոս շրջապատի մէջ։ Հագւադէպ սքանչելիք մոյմպէս և իր մտաւոր կրթութեամբ.— գիւղացիները՝ ուսումն առած, մոյմբան և գուցէ աւելի քան ուրիշ հայ գիւղերում։ Ամեն ոք գիտէ թէ սոսնազարգացած, լաւագոյն հայերն որպիսի յարիշտակութեամբ նկրւեցին ժողովրդական կրթութեան գործին, — մոյմիսկ տարրական դպրոցների պաշտօնախմբերը բաղկացած էին լաւագոյն մարդկանցից, հաւարեա բոլորն էլ աշխարհական, գերագոյն հսկողութեամբ էջմիածնի կաթողիկոսի, որ պատասխանատու է ցարի կառավարութեան առջև...

Իւրաքանչիւր գիւղ, ինչպէս Ագուլիսը, եւրոպական կրթութեան կենտրոն էր։ Քրիստափորի հայրը, երկրագործ, նրան տեց տարրական ուսումնարան և երեսան դրսում սովորածը լրացնում էր ընտանիքի մէջ, կիսամահապետական բարքերի շրջանում։ Նրը մա դարձաւ 11 տարեկան, տանցիք մի մեծ որոշում կայացրին, —բաժանել նրանից որպէս զի մա կարողանայ Թիֆլիզում միջնակարգ ուսում առնել։ Ծանապարհորդութիւնը երկար էր, տասն օր, որովհետև ոչ երկաթուղի կար, ոչ կառք։ Եւ այս ուղևորութիւնը հանդիսացաւ իրեն մի կարևոր դէպք իր մերձաւորների և ողջ գիւղի համար, ինչպէս այն՝ երբ մէկը գնում է Համալսարան կամ Եւրոպա, աւելի ազատ և աւելի քաղաքակիրթ։

Աշակերտ Թիֆլիզի ուսուցչական դպրոցի՝ Քրիստափոր Միքայէլեանը շնորհիւ իր հոգեկան կազմի, որ բաց էր ամեն նոր զարգացումների և ամեն յանդուգն վճիռների առջև, յարեց ռուս նորածիլ յեղափոխութեան և սօցիալիստական շարժման։ Յետոյ երբ ձեռք բերեց աւարտման վկայական, վերադարձաւ իր ծննդավայրը՝ որպէս դպրոցական ուսուցիչ, և մոյմ միջոցին՝ երբ ուսուցանում էր աշակերտներին տարրական գիտութիւններ, մա մասնակից էր ամում այլ մարդկայնց—իր ընկերներին և իրենից տարիքաւորներին այն գեղեցիկ մտքերին, որ ինքը իւրացրել էր, և այն օրւանից ահա սկսեց իր պրօպագանդը ժողովրդի մէջ։

Այդ միջոցին տեղի ունեցաւ մի ծանր դէպք։ 1885-ին բիրտ ռուսացումը յաջորդեց մախկին համբերողութեանը.— առաջին անգամ ռուս կառավարութիւնը փակեց բոլոր հայ դպրոցները և այսպիսով հազարաւոր երեսաններ՝

տղայադէշի՝ զրկեցին ուսումից։ Անձնական փորձով գիտեմք թէ ինչքան վատ է ուսանելու տենչը հայ փոքրիկների մէջ, մասնաւոր ժողովրդական խաւերում։ Ազգութիւն և այլ բազմաթիւ զիւղերի երեխաները՝ զրկած դպրոցից՝ արտասուք էին թափում տանը և փողոցներում, իսկ զայրացած ընտանիքները արդէն նզովք էին կարողում ցարի բռնակալութեանը։ Քրիստափոր Միքայէլեանը խորապէս ցնցեց անցած-դարձածից, իր բոլոր տեսածից, և ինքը՝ որ ուսական յեղափոխութեամբ էր տարւած, ամբողջապէս նւիրեց տառապանք հայերի դատին։

Նա վճռեց նախ լրացնել իր ուսումը և դպրոցների փակումից յետոյ գնաց Մոսկւա, ուր նա նւիրեց յատկապէս բարդատնտեսութեան և սօցիոլօգիայի ուսումնասիրութեան և խելամուտ եղաւ մարքսիզմի բարձր դիալէկտիկային։ Միաժամանակ նա հիմնեց հայ ուսանողների մի շրջան, ուր բոլորը պատրաստուում էին ապագայ գործունէութեան և իր պարզութեամբ, վարդապետութիւնների լայն մտնեալք և անընկճելի եռամղով նա ձեռք բերեց իր ընկերների մէջ մի զիւրաւ ընդունելի և հաւանելի հեղինակութիւն։ Նա վերադարձաւ Կովկաս 1888-ին, այն միջոցին, երբ խմորում էր մտաւոր և յեղափոխական մի ուժգին շարժում թիւրքահայերի օգտին։ Նա անմիջապէս մետեց այդ հոսանքի մէջ ու մի քանի ընկերների հետ յղացաւ միտք՝ հիմնելու յեղափոխական մի մեծ կուսակցութիւն—հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, ունենալով իբրեւ օրգան՝ «Դրօշակը»։

Տաս տարի շարունակ, Կովկասում, շրջապատւած ամեն տեսակ նեղութիւններով՝ նա եղաւ Դաշնակցութեան հոգին։ Առաջին անգամ բանտարկւելով Թիֆլիզ, արքութւելով մի տարի Բեսարաբիա և կրկին բանտարկւելով Բագու 1895-ին, նա հայկական դատին նւիրեց այն բոլոր դատարները, որ ուռա ոստիկանութիւնը տալիս էր նրան՝ խուզարկութեան, բանտի և արքութի միջև։ Բաշքըւած, հալածւած տեղական իշխանութիւններից, ընտանեկան բաւական ծանր բեռը վզին, նա նւիրում էր պրօպագանդին ոչ միայն իր ժամանակն ու ուժերը, այլ և այն դրամական միջոցները, որ կարողանում էր ձեռք բերել լրագրական աշխատանքով։

Իր տունը՝ յեղափոխական օջախ էր, որտեղից դուրս էին գալիս պատուէրի խօսքեր, ուր մարդիկ գալիս էին խորհուրդ հարցնելու՝ ազատօրէն ընտրւած պարագլխից, որը իր հեղինակութեամբ պարտական էր ոչ թէ իրեն շնորհած նւիրապետութեան, այլ դէպի ինքը տածած հանուր վստահութեան, մի տուն, որի դռները բաց էին բոլոր ընկերների համար, բոլորած ընդհանուր սեղանի շուրջը, և որոնց հետ Քրիստափորը բաժանում էր իր ծածկը և իր համեստ քսակը։ Ահա այն ժամանակից է, որ նա դարձաւ բոլոր գիտակից հայերի համար Մեր Քրիստափորը։

Վրայ հասան 1895—1896-ի կոտորածները ազգային այդ մեծ աղէտին հետեց յետ աշրջում (րէակսիօն) և ժողովրդի մի մասի, աւելի ճիշտ ասած՝ ապահով և կեղեքումներից ազատ շրջանների անվստահութիւնը՝ դէպի հայ յեղափոխականները։ Քրիստափորը անյողողղ մնաց, չը յուսահատեց։ Եւրոպական մեծ պետութիւնների ամօթալի անգործութիւնը նրան զայրացրին և տրտմեցրին։ Սակայն նա հասկացաւ միաժամանակ, որ այն անգիտութիւնը, որին մատնւած էին եւրոպական ժողովուրդները իրենց կառավարութիւնների շնորհիւ, թոյլ էր տալիս վերջինների հեշտութեամբ շարունակելու իրենց ոճրալի անտարբերութիւնը։ Նա հասկացաւ և այն, որ հայկական յեղափոխութիւնը ինքը մեծակ բաւական չէ և որ բռնութեան դէմ ուղղած դիմադրութիւնը—մշտապէս անհրաժեշտ—չէ կարող դրական հետեւանքի հասցնել՝ առանց այն ժողովրդների համակրութեան, որոնք աւելի ուժեղ են՝ քան հայ ժողովուրդը, թողնւած իր բախտին և իր անգործութեան։

Ահա դրանից դրւած՝ նա եկաւ Եւրոպա, երկու երեք ընկերով, նւիրելու երկու առաքելութեան—ապահովել Յեղափոխական Դաշնակցութեան ապագան և հայկական դատի կողմը գրաւել արեւմտեան երկրների հասարակական կարծիքը, վատատեղեակ անցած-դարձածին։ Առանց համբար, առանց մի րոպէ յուսաբեկելու՝ նա աշխատեց այս երկու նպատակի համար և երբէք՝ հսկառակ մասնակի անաշուղտութիւնների, հսկառակ եւրոպական կառավարութիւնների մորազոյն ստորութիւններին, նա չը ընկնեց և չը վհատեց։

Դեռ ժամանակը չէ մամռամասն պատմելու, թէ ինչպէս
նա պարտահատոյց եղաւ այն ծանր աշխատանքին, որ
դրել էր իր առջև և ո՛չ էլ այն, թէ ռալիսի զւարթ հա-
ւատով այդ մարդը—որ այնքա՛ն վիշտ էր կրել և տեսել—
դիմում էր՝ մի անգամ վճիռ կայացրած՝ դէպի ահարկու
փորձանքներ:

Իր ընկերներն ու Սօֆիայի ժողովուրդը մի փառահեղ
թաղում սարքեցին բօլգարական մայրաքաղաքի մէջ. իսկ
Կովկասի աւաններում հայերը նրա յիշատակին նւիրեցին
այնպիսի սգահանդէսներ, որպիսին չէ եղել ո՛չ մի պետա-
կան մարդու համար: Եւ մա՛, որ երբէք չէր որոնել ամբողջի
ծափերը, մտաւ յաւիտեականութեան գերկը՝ ուղեկցւած
համայն ժողովրդի ողբով...

1905, Պարիզ.

ՊԻԵՐ ԳԵՅԱՐ

ԱՄԲՈՒՆՅԻՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Եթէ կարելի լինէր ննթադրել, որ տաճ-
կական վարչութիւնը այսպիսի ճգնաժամում (1876,
սեպտեմբեր) կարող է Եւրօպայի համաժայնութեամբ
կամ նրա վաւերացմամբ շարունակել իր օրինա-
կան գոյութիւնը Բալկանիայում՝ այն ժամանակ
պէտք է յանցանք համարել մարդկային
արդարադատութեան ամեն մի բողոք՝ իշխանու-
թիւնն իշարը գործ դնելու դէմ, ամեն մի դիմա-
դրութիւն ամենազագրեցի բռնապետութեան դէմ:—
Բայց մենք դեռ չենք հասել այդպիսի ծայրայեղ
ստորացման»...

Վ. ԳԼԱՒՍՏՕՆ

Ամբոխը, կազմած լինի նա «կրթւած» թէ անկրթ
մարդկանցից, միշտ տրամադիր է կարծելու, թէ ամեն
մի երևոյթ, որին հետևում է մի ուրիշը՝ անմիջական
պատճառ է այդ յետագայ երևոյթի:

Այդ է ամբոխի տրամաբանութիւնը և միայն այդ
տրամաբանութեամբ կարելի է բացատրել հայոց հա-
սարակութեան որոշ շրջաններում տարածւած այն ան-
հեթեթ կարծիքը, թէ հայ յեղափոխականներն են
հայկական սոսկալի կոտորածների իսկական պատճառը:
«Post hoc, ergo propter hoc» — «Այս դէպքից յե-
տոյ, ուրեմն այս դէպքի պատճառով» — տրամաբանեց

chapeau կրող ամբոսեր և հալած իւղի տեղ ընդունեց թուրք Հերովդէսի պալատից դուրս եկած եղբւորական մեղադրանքը: Զէ՞ որ հայկական կոտորածներից առաջ ո՛չ մի նորանշան բան տեղի էէր ունեցել — ոչ արևի խաւա-
րում, ոչ գիսաւոր աստղի ծագում — ոչինչ՝ բացի յեղա-
փոխական ցոյցներից: Ի՞նչ կասկած, ուրեմն, որ ա՛յդ ցոյցե-
րը եղան մեր կորուստների պատճառը. թող անիծեալ լի-
նեն այդ ցոյցերը, թող կորչեն յեղափոխականները. —
խօսում է մարդկային յիմարութիւնը կամ անսրտու-
թիւնը, — և ահա, ձեր առաջ ներկայանում է մի երե-
ւոյթ, որ նոյնքան գարշելի է, որքան և վնասակար:

Այն ժամանակ, երբ դուք՝ այնպիսի մի չարագործու-
թեան դիմաց, ինչպիսին են հայկական կոտորածները,
բռնկւած էք անսահման ցատումի սուրբ զգացմունքով
միայն. այն ժամանակ, երբ հայութիւնը ջնջելու բացար-
ձակ քաղաքականութեան դիմաց, դուք կարող էք ունենալ
մի անընկճելի ձգտում միայն — ազատուել վերջապէս
այսքան չարիքների միակ պատճառից, — ահա այդ ժա-
մանակ, ասում ենք, ձեր շուրջը, այս ու այնտեղ, դուք
տեսնում էք հայ մարդիկ, որոնք ոտնակոխ անելով
բացարձակ ճշմարտութիւնը, պատրաստ են բարին չար
անւանել ու չարը՝ բարի. պատրաստ են համարեա թէ
արդարացնել մարդկային պատմութեան մէջ չտեսնւած
մի բարբարոսութիւն, պատրաստ են անօրինակ բռնու-
թեան հեղինակի մեղքը փաթաթել այդ բռնութեան
դէմ՝ կռուող բանակի վզին...

«Կորած ենք հայերս», կասէինք մենք համարձակ, եթէ
ակնատես չլինէինք սակայն, թէ ինչպէս մի կողմից
տանջւած ժողովուրդը իր մաքուր բնազդով և միւս կողմից
արեւելեան հարցին ծանօթ մարդիկ միանգամայն պարզ
են համարում վերջին սարսափների պատճառները, և չեն
ձայնակցում հայկական դպիրների ու փարիսեցիների

համերգին: Դժբախտաբար կան միամիտ մարդիկ, որոնք
զուրկ են այդ բնազդից ու այդ ծանօթութիւնից, և
նրանց վրայ մասամբ ազդում է այդ հակայեղափոխական
երկրի մի քարոզը: Վերջապէս հէնց այդպիսի մի քարոզի
գոյութիւնը ինքնըստինքեան, — հէնց այն փաստը, որ
Աբգիւլ Համիդի անթիւ զոհերի անարժան եղբայրները,
մոռացած սուրբ վրէժը, կրկնում են այդ գահակալ
դահճի և նրա արբանեակների զրպարտութիւնը, —
այնպիսի ամօթաբեր երեւոյթ է մեզ համար, որ մենք
ստիպուած ենք երկարօրէն ծանրանալ այդ անհեթեթ
մեղադրանքների վրայ:

Բայց թող նախ և առաջ եւրոպացի հեղինակները խօսեն:
«Սուլթանը և պետութիւնները» վերնագրով իր
յայտանի գրւածքի մէջ Մ. ա. կ. — Վ. օ. Լ գրում է.

«Կոտորածները սուլթանների աւանդական քաղա-
քականութիւնն են կազմում և վերջին վաթսուէ տա-
րիների ընթացքում կրկնել են միջին թուով ամեն 10
տարին մի անգամ... բնութեան օրէնքի
կանոնն աւորուելով և ամբ...»

... Ամեն անգամ, երբ քրիստոնեաները՝ չնայած
իրենց անօգնութեան, սկսում էին գերազանցել
միւսիւլմաններից քանակութեան, կրթութեան և բա-
րեկեցութեան տեսակէտով, մահադական իշխանները,
հետեւելով փարաւանի քաղաքականութեանը դէպի
ստորակ իտայէլացիները, նւազեցնում էին
ազգաբնակչութիւնը Բօլղարիայի և Սաւոնի
Սիստէմով...

... Տաճիկ յեղը, ինչպէս ճիշտ նկատում է Նաս-
սու. Աէնեօր, արագ կերպով ջնջւում է. տաճիկ կիւր
շատ հազիւ դէպքում է ունենում աւելի քան երկու
երեկայ... Տաճիկները գիտակցում են, որ իրենք
ջնջւում են և չեն կարող մրցել քրիս-
տոնեաների հետ հաւասար պայման-

ն ե ր ու մ, — գրանով են բացատրում քրիստոնեաների
դէմ գործ գրած անոնգ հատ ճնշումներն ու պարբե-
րական կատարածները, որոնք մի ա կ մի ջ ո յ ն են յե-
տաճգեւում տաճիկների տիրապետութեան վախճանը:

... Սուլթանը, գրում է նոյն հեղինակը մի ուրիշ
տեղ, սխալ է իր սխալարժուութիւնները Ստուռնից, և
եթէ բէֆօրմների ծրագիրը չլինէր, գուցէ այդ կատա-
րածը առ ժամանակ յազեցներ նրա արիւնդուշտ սիր-
տը: Բայց բէֆօրմների հիմքում գրած է հայ երի
և մի և սիւլ ման ն երի թւի յարար եր ու-
թիւնը, ուստի նա վճռեց խանդարել այդ ծրագրի
իրագործումը, հակառակ կողմի փոխելով այդ յարա-
բերութիւնը (այսինքն նապեցներով հայերի թիւը):
Այս հանգամանքը պիտի նախատեսէին բէֆօրմների
ծրագիր կազմողները և ամենից առաջ նրանք պիտի
հազային — իմանալով ում հետ գործ ունեն — միջոցներ
ձեռք առնելու այդպիսի պատահութեան դէմ: Բայց
պե տ ու մ թիւ ն եր ը ո չ ի ն չ չ ա ը ի ն մ ա ը-
դ ա ս պ ա ն ի ձ ե ո թ ը բ ո ն ե լ ու հ ա մ ա ը և
հայերին կատարելու հրամանը արեւց Նըղբղ-բեօշից:

Իրլանդացի Է մ ի լ Դ ի լ ո ն, նախկին պրոֆէսոր, որ
1895 թւի սկզբում հաճկաստան մտաւ և *Contem-
porary Review* ամսագրի միջոցով առաջին ճշգրիտ
տեղեկութիւնները հաղորդեց Էւրոպային Սասունի կո-
տորածների մասին, ասում է.

„1891 թւին՝ Բարձրագոյն Գուռը, վախճանով թէ
լ ու է ջ զ ժւ ա ը ու թիւ ն եր կ ը ծ ա զ ե ն ի ը
հ ա մ ա ը՝ չ ա յ ա ս տ ա ն ու մ խ ո ս ա յ լ ա ծ բ է-
ֆ ո ը մ ն եր ը մ ա յ ն ե լ ու չ և թէ Ռուսիայի սահ-
մանակի նահանգներում բնակող քրիստոնեաները կարող
են օգնել Ռ ու ս ի ա յ ի ն պ ա տ ե ը ա զ մ ի դ է պ-
ք ու մ, վճռեց մի անգամից երկու նապաստակ սպանել
և կազմակերպեց բացառապէս քիւրդերից „համիդիէ“ կոչ-
ւող հեծելազորքը: Առաջարկութեան մի քանի բ ը ը
պաշտօնեաների առաջարկած ծրագիրն էր՝ ազատել սահ-
մանակից նահանգները, օրինակ Ալաշկերտը՝ հայերից և

փոխարինել նրանց մահադախաներով, որպէսզի բոլոր
հիւնդ ն ա հ ա ն գ ն եր ու մ հ ա յ եր ի թիւր ա յ ն
ա ս տ ի ծ ա ն կ ը ծ ա տ է ի, որ կարեւորութիւն չմնայ
առանձին հ ա յ կ ա կ ա ն բ է ֆ ո ը մ ն եր ի և որ
պատեւարովի դէպքում քուրդերը գործեն իրեն հակա-
կշիւ կողակների: Ջ ն ջ մ ա ն ա յ զ բ ա յ ա ը ծ ա կ ք ա-
ղ ա ը ա կ ա ն ու թիւ ն եր ա յնուհետեւ ճշտորէն իրա-
զարմուծ է ու հետզհետեւ բնդարձակում, և եթէ գրան
վախճան չգրէի, անկասկած, այդպիսով վերջնապէս կը
լուծուի հայկական հարցը...

Նշանաւոր անգլիացի Ջէյ մ ս Բ ը ա յ ս գրում է.

„1878-ի անցքերը մեծ ազդեցութիւն ունեցան թէ
սուլթանի և թէ նրա քրիստոնեայ հպատակների վրայ:
Բ ո լ զ ա ը ի ա յ ի ա զ ա տ ա ղ ը ու թիւ ն եր յ ո յ ս ն եր-
չ ը ն չ է յ կ ը թւած հայերի մէջ, որ Էւրոպան իրենց
համար ևս կ'անէ նոյնը, ինչ որ արաւ բոլղարների
համար: Այն միտքը՝ որ հայերը Անգլիայի հովանաւո-
րութեամբ պիտի ձգտէին մի ինքնավար Հայաստան
ստեղծելու, նման Բոլղարիային, և որ հայերին արեւած
այս կամայն զեջումները կարող էին սկիզբ լինել մի այդ-
պիսի ինքնավարութեան — ա յ զ մ ի ա ը բ ա մ ե ն ա-
զ լ ի ս աւ ո ը պ ա տ ծ ա ու ն էր, որ միջց սուլթանին
բոլղարական սարսափները աւելի մեծ չափերով կրկնելու
Հայաստանում“:

Նոյն միտքն է յայտնում և ամերիկացի միսիօնար
Գ ը ի ն, որը, ինչպէս և Բրայս, չհամակրելով հանդերձ
արտասահմանեան հայ յեղափոխական կազմակերպու-
թիւններին, պնդում է սակայն, որ տաճիկները բաւական
ճարպիկ կերպով աշխատում են դարձնել հասարակու-
թեան ուշադրութիւնը յեղափոխականների վրայ, որպէս-
զի կարողանան ծածկել իրենց սեփական գործողութիւն-
ները: Իսկ եթէ հարցնէք՝ թէ որո՞նք են այդ սեփա-
կան գործողութիւնները, Գ ը ի նը մատնացոյց է անում
The Independant ամերիկեան լրագիրը, ուր ասում է.

Այսպիսով նեղիւր փաշան 1840 թւին (Սիւրիայի բրիտանական ջարդը), Բէզէր-խանը 1850 թւին (նեա-տորականների և հայերի կոտորածները Քիւրդիստանում), Խուրշիդ փաշան 1860 թւին (մարահայերի և սիւրիա-ցոց կոտորածները Լիբանանում և Վաժախում), Շէֆ-ցոց կոտորածները 1876 թւին (բօլլարների կոտորածը) և Զէքի փաշան 1894 թ. (Սասունի ջարդը)—մէկը միւսի ետեւից ջանք են թափել մի ազնիւ և մարդասիրական դադափարի վրայ,—ազատել տաճկական կայսրութիւնը բրիտանիայ ազդարնակութիւնից*):

Դառնալով հայերին՝ Գրինը՝ մի կողմից հետեւելով Բրայսին և միւս կողմից (ինչպէս ինքն էլ խոստովանում է) մանաւանդ Բօլէէն Ժակմէնին—գրում է.

«Ասում են, որ հայերը իրենք իրենց դժբախտու-թիւնների պատճառ եղան, գրգռելով թուրքերին: Բայց ո՞վ գրգռեց հայերին... Նրանք տեսան, որ Բօլլարիան աղաւանդ արիւնից և նախատական վիճակից ու ոտ դրեց ինքնաճանաչութեան և բար րութեան ճանապարհի վրայ՝ եւր պական պետութիւնների պաշտպանութեան ներքոյ: Միթէ կարելի է զարմանալ, որ հայ ժողովրդի սրտում ևս բարձրացան յոյսեր և սպասելիքներ—մի այնպիսի ժողովրդի, որ բնաւ ստոր չէ բօլլարներից և շատ զէպքերում աւելի տաղանդաւոր... Հայ յեղա-փոխական դադափարը ներկայանում է իբրեւ մի նոր երեւոյթ՝ այս խաղաղ և դարերի բնթացքում հնազանդու-թեամբ տաճկական լուծը կրող ժողովրդի կեանքում: Բայց դա բնական հետեւանք է այն սարսա-փելի կացութեան, որ նկատուում է Բերլինի դաշ-նագրից յետոյ. և այս ախար կը դառնայ օրէցօր աւելի և աւելի խռնաւոր, աւելի և աւելի վարակիչ, մինչեւ եւրպական բժիշկները չգիմեն խիստ ու արմատական մի-ջոցների՝ «հիւանդ մարդու» վերաբերմամբ»:

Մօսկվայի համալսարանի պրօֆէսոր, կոմս Լ. Կա-մարովսկի, յենւելով արեւելեան գործերին քաջ

ծանօթ յայտնի դիւանագէտ կոմս Բէնէդէտտէի կար-ծիքի վրայ՝ ասում է.

«Տ ա ճ ի կ ն երբ՝ հ ա մ ս զւ ե լ ո վ, ուր իրենց տիրապետութեանը ամեն կողմից վը-տանդ է սպառնում՝ այժմ գէպի բրիտանեա-ները քայցի արհամարհանքից, նաեւ կատաղի, անողորմ ատելութիւն են տածում: Իրենց կայր զայլազնութեան մէջ, որ—աւելացնենք—միմիայն սաստկանում է Եւրօպայի անկարող և անվճռողական միջամտութեամբ և ար, նրանք չեն տեսնում ուրիշ ոչ մի միջոց իրենց գրութիւնը պահպանելու և սպառ-նացող վտանգների առաջն առնելու, բայց թէ կոտո-րածների միջոցով քրիստոնեաներին ջնջելը: Այստեղից առաջ են դալիս բրիտանականների կոտորած-ները ամեն տեղ, ուր վերջիններս փորձում են գիմադրել Տաճիկներին Բօլլարիայում, Բօսնիայում, Հայաստա-նում, Կրէտէում և այլն: Այդ սխառմիւր անանում է «խաղաղացում» և մեծահոգի փառիշահի հայրակա՛ն կառավարութեան վերահաստատում: Այդպիսի մի կա-ռավարութեան գիմաց միթէ կարող է խօսք լինել «օ-րինականութեան» մասին և ի՞նչ տեսակ խաղաղասի-րութեամբ՝ կարելի է արդարացնել նրան պահպանելու ցանկութիւնը»:

Փրանսիական յայտնի գործիչ և գրող Ժան Ժօրէս՝ հայկական հարցի մասին պարլամէնտում արտասանած իր գեղեցիկ ճառի մէջ, գիմելով արտաքին գործերի նախարար Հանօտօյին, 1897 թւի հօկտեմբեր 3-ին, ասաց.

«Գուք մոռացաք աւելացնել... որ հայ յեղափոխա-կանների վրայ ինչ դատաստան էլ որ կորենք—ապահ-վապէս նրանք գրգռիչներ (Provocateur) չեղան: Գուք մոռացաք յիշեցնել, որ նրանց պատասխանաւթիւնից առաջ, եթէ միայն նրանք ունէին այդպիսին—և ի՞նչ կարող է լինել մի քանի մարդկանց կամ մի քանի կօ-միտէների պատասխանատուութիւնը մի ամբողջ ժողովրդի նահատակութեան ու կոտորածի գիմաց,—կրկնում եմ,

*) Այս շարքին աւելացնենք եւ սուլթան Մահմուդին, որ 1822 թւին առնւազն 50 000 յոյների ջարդի հեղինակն նդաւ:

դուք մտադար յեղեցնել, որ այդ մարդկանց պատասխանատուութիւնից շատ առաջ և նրանից էլ վեր՝ կարողութեանի և Եւրոպայի պատասխանատուութիւնը:

Գերմանացի հայասեր Լէպցիոս, որ «Հայաստանի և Եւրոպա» իր գրքի վերնագրի տակ գրել է «Մի ամբաստանագիր մեծ պետութիւնների դէմ», մանրամասնօրէն կոտորածների խնդիրը քննելուց յետոյ, ասում է.

«Կրկնում ենք մեր հարցը.— Ի՞նչ բան են Հայաստանի ջարդերը, պատասխանում ենք. դա Բարձր Գրան ձեռք տաւ Վարչական մի միջոց է, որը սուրիշ շարժառիթ և նպատակ չունի, բայց եթէ հայ ազգի ջնջումովը անիրագործելի դարձնել մեծ պետութիւնների պահանջած բէֆումները... Բայց հասկանալով իրար. ինչ որ արժանի է պարտաւնքի—դա ոչ թէ այն է, որ Եւրոպայի դիւանագետները ուղեցին իրենց ձեռքն առնել մի խեղճ ու ջարդած ժողովրդի դատ, այլ այն՝ որ նրանք այդ արին այնպիսի մի ձեռքով, որ հայերը ստիպւեցին իրենց արեւնով վճարել նրանց քաղաքականութեան զինք»...

Միջազգային իրաւունքի հեղինակաւոր պրոֆէսոր Բէլգիացի Բօլլէն-Թակմէն իր մի աշխատութեան մէջ («Հայաստան, հայեր և դաշնագիրներ») գեո 1887 թւին, երբ ոչ մի յեղափոխական շարժման մասին խօսք չկար Եւրոպայում, գրում էր.

... Հայկական հարցը, շնորհիւ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդւածի՝ մտաւ միջազգային դրական իրաւունքի շրջանը և մտաւ ոչ թէ դիւանագիտութեան քմահաճոյքով, այլ իբրեւ նախընթաց փաստերի և դաշինքների տրամաբանական հետեւանք: Նոյն այդ տրամաբանութիւնը պահանջում է այժմ, որ 61-րդ յօդւածը դարձադուրի: Եթէ այս պահանջը չիրագործւի, եթէ այս շատ բնութեան ժողովուրդը, որ ազգային գիտակցութիւն ունի և որի իրաւունքները

հանդիսաւոր կերպով արդէն բնութենաւ են, առաջւայ պէս անպատիւ հարստահարի. եթէ տաճիկ կառավարութիւնը չկամենայ կամ չկարողանայ կատարել իր խոստումները, իսկ Եւրոպան մոռանայ յիշեցնել նրան այդ մասին, —այն ժամանակ հայկական հարցի հետ՝ առաջին յարմար առիթով կը պատահի նոյնը, ինչ՝ որ պատահեց լուսնական, սերբիական, բոլղարական, բուլղարական հարցերի հետ: Գա կը լինի մէկը այն անակնկալներին, որոնք սովորաբար առաջ են գալիս անհեռատնութեան շնորհիւ ինչպէս դիւանագիտութեան, այնպէս էլ բժշկականութեան մէջ: Նրանք նման են այն վառու փութիկալի տենդերին, որոնք—շնորհիւ այն բանի, որ սկզբում անխնամ են վերաբերում,—յանկարճ բռնկում են լավօղ և մահաբեր արագութեամբ:

Գիմներ այժմ կզրակացութիւններին: Ամիսներով այդ կարծիքները, մենք տեսնում ենք, որ Մակ-Վոյ, Բրայն և Դիլոն Անգլիայում, Գրին Ամերիկայում, Կամարովսկի Ռուսաստանում, Ժօրէս Ֆրանսիայում, Լէպցիոս Գերմանիայում, Բոլլէն-Թակմէն Բէլգիայում—միաձայն պնդում են, որ հայկական կոտորածների բռն պատճառներն են մի կողմից՝ տաճիկ կառավարութեան զգուշացումը ներքին թուլութեամբ (միանգամայն անկախ յեղափոխական շարժումներից), և մյուս կողմից՝ Եւրոպայի քաղաքականութիւնը հայերի վերաբերմամբ:

Այո՛, այդ բոլոր հեղինակները ո՛չ մի տարակուսանք չեն թողնում, որ սուլթանական կառավարութիւնը հայերի ջնջման ձգտելու համար ունէր աւելի խորին շարժառիթներ, քան յեղափոխական ձեռ-

805-200987

նարկներն են, ինչպէս ենթադրում է ամբոխային տրամաբանութիւնը:

Ահա այդ շարժառիթները.

Առաջինը.— Հաւասար և ազատ պայմաններում տաճիկները անկարող են մրցել հայերի հետ, որոնք գերազանցում են նրանցից կուլտուրայով, իրենց աճելութեան ուժով և տնտեսական յառաջդիմութեամբ:

Երկրորդը.— Հայերի մտաւոր-բարոյական վերածնութիւնը մի կողմից և տաճիկական զարհուրելի ըէժիմը միւս կողմից՝ անհրաժեշտօրէն ստեղծեցին հայկական շարժում, որի հետեանքը եղաւ հայկական հարցը, իբրեւ Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիր կամ առնւադն — պահանջ՝ ըէֆօրմներ մտցնելու հայկական նահանգներում, որ ուրիշ ոչ մի կերպ չեն հասկանում տաճիկները, բայց եթէ թիւրքիայի ջլատում:

Երրորդը.— Հայկական նահանգները սահմանակից են Ռուսաստանին — տաճիկների համար այդ ամենավտանգաւոր թշնամուն. խոստացած ըէֆօրմները կարող են առիթ տալ ռուսների միջամտութեան, որ հաւասար կը լինի հայկական նահանգների գրուման, մանաւանդ որ պատերազմի ժամանակ հայերը կարող են մեծ ծառայութիւններ մատուցանել ռուս զօրքերին:

Այդ մէկ: Իսկ ինչ վերաբերում է միւս հիմնական պատճառին — այն է՝ Եւրոպայի բաղաբաղանութեան, նոյն հեղինակները միենոյն ներդաշնակութեամբ պնդում են, որ եւրոպական իր վրայ վերցնելով հայերի վիճակը բարեօրէն պարտականութիւնը, դրանով թուրքիայի ամբողջութեան կամ գերիշխանութեան առաջ բացեց երկիւղի մի մեծ դուռ, բայց միաժամանակ ոչ միայն ուէ ազդու բայլ չարաւ յօգուտ հայերի, այլև շնորհիւ իր եսամոլ, նախանձոտ ու ոճրագործ ըն-

թացքին, միանգամայն ապահովեց Մեծ Մարդասպանին՝ իրագործելու հայկական կոտորածների դժոխային ծրագիրը...

Եթէ մենք ճիշտ ամփոփեցինք օտար հեղինակների մատնացոյց արած պատճառները, ապա հարցնում ենք.— ի՞նչ մաս ունեն այդ պատճառների մէջ հայ յեղափոխականները, որոնց մեղադրում է այսօր ամբոխային տրամաբանութիւնը:

Միթէ՞ նրանց բարոյների շնորհիւ էր, որ հայ ժողովուրդը սկսեց գերազանցել տաճիկներից իր աճելութեան ուժով, տնտեսական յառաջդիմութեամբ, կուլտուրայով...

Միթէ՞ նրանք ստեղծեցին հայերի մէջ մտաւոր շարժում, առաջ բերին ազգային ինքնաճանաչութիւն, ազատեցին Բօլշարիան և հիմք դրեցին «հայկական հարցին»...

Միթէ՞ նրանք թշնամացրին Ռուսաստանը թուրքիայի հետ կամ մօտեցրին դրանց սահմանները, կպցնելով փոքր Ասիան Կովկասին...

Միթէ՞ նրանք խրախուսեցին Եւրոպայի անտարբերութիւնը, շահասիրութիւնը, մարդակերութիւնը...

Կարծում ենք թոյլ կը տրւի մեզ պատասխանել՝ ո՛չ: Բայց այդ բաւական չէ: Հայ յեղափոխականները ոչ միայն մաս չունին կոտորածների այդ իսկական պատճառներում, այլև — խորին համոզմունքով պնդում ենք — նրանք իրենք, ամբողջ հայ յեղափոխական շարժումը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ նոյնպէս մի անհրաժեշտ բնական հոսանք միենոյն տնտեսական ու պատմական-քաղաքական պատճառների:

II

Բայց եթէ յեղափոխական շարժումը չի կարող պատճառ համարել հայկական կոտորածների, նա գուցէ այս կամ այն դէպքում ծառայել է իբրեւ առիթ, իբրեւ պատրուակ այդ կոտորածները սկսելուն: Ինչո՞ւ ուրեմն տալ առիթ կամ պատրուակ, կարող է ասել ընթերցողը, ինչպէս ասում են շատերը և դրանց թւում — թէ և երբեմն շատ ծուռ ու մուռ ձեւերով — նոյնիսկ մի քանի հայասէր եւրոպացիներ: Քննենք հարցը և այս տեսակէտից:

Ով սովոր է հասարակական երեւոյթները քիչ-շատ կանոնաւոր կերպով ընդհանրացնելու, իհարկէ, գիտէ, թէ որքան ուժեղ է իրերի ընդհանուր հոսանքը պատմական առանձին դէպքերի, առանձին անցքերի դէմ. նա գիտէ, որ տարիներն ու տասնեակ տարիները, որոնք կարող են նշանակութիւն ունենալ անհատի կեանքում, պատմութեան մէջ մի-մի վայրկեաններ են լոկ, որոնց հիման վրայ դժւար է ունէ գուշակութիւն անել. նա գիտէ, թէ ո՞րքան անիմացտ է ամբոխային տրամաբանութեան սովորական ընթացքը — ամեն երեւոյթ դատել այն անմիջական տպաւորութիւնների համեմատ, որ ստանում է անհատը կեանքի այս կամայն հարւածներից. նա գիտէ, ի՞նչ է նշանակում խօսել „առիթի“ կամ „պատրուակի“ մասին այնտեղ, ուր կան ներքին, հիմնական պատճառներ:

Ահա այդպէս վերաբերելով կեանքի պատմական ելևէջներին, մենք մեզ համար միանգամայն պարզ ենք համարում հետևեալ չորս գրութիւնները.

1. Երբ կան հիմնական պատճառներ ո՛ւնէ երեւոյթի

առաջ գալու համար — առանց ակներև „առիթի“ էլ երեւոյթը զարգանում է.

2. Երբ չկան հիմնական պատճառներ — նոյնիսկ խոշոր դէպքերն էլ „առիթի“ նշանակութիւն չեն ստանում:

3. Երբ կան հիմնական պատճառներ — հարկաւոր դէպքում „առիթ“ կամ „պատրուակ“ երբէք չի պակասիլ:

4. Երբ կան հիմնական պատճառներ — զրանց դէմ կուող բոլոր միջոցները ոչ միայն փնասկար չեն կարող լինել, այլև միանգամայն անհրաժեշտ հակակշիռ պիտի համարւեն:

Այս կէտերի համաձայն էլ մենք կը դասուորենք մեր տակերը:

Բոլորիս յայտնի են այն կատաղի հալածանքները, որ վերջին տարիները ռուս կառավարութիւնը յարուցել է հայերի դէմ: Անզ համար այդ ամենը շատ հասկանալի է այն տեսակէտից, որ հայ տարրը վերջին ժամանակներս տնտեսապէս և մտաւորապէս ուժեղանում էր Վովկասում, իսկ ռուսական անընդունակ բիւրօկրատիան եթէ շատ բան էլ չի հասկանում, գոնէ այդքան հասկանում է, որ իր սեփական ուժը պահպանելու հիմնաբարը — հպատակների թուլութիւնն է: Նոյն տեսակէտից մեզ համար միանգամայն պարզ են նաև հրէաների պարբերական ջարդերը հարաւային Աուստրալիայում և մի շարք ուրիշ երեւոյթներ: Բայց հարցնում ենք. ի՞նչը „առիթ“ աւելցնում է այդ բոլորին: Որ հրէաները իբրև մի ամբողջութիւն, ամեն բանով հետաքրքրւում են, բացի քաղաքական հարցերից — այդ յայտնի է ամբողջ աշխարհին: Որ հայերը ուստաւորանում ամենախոնարհ կերպով համակերպում են կառավարութեան բոլոր հարւածներին — այդ ևս ստոյգ է. ռուսաց կառավարու-

Թեան բոլոր խողարկութիւններն ու ձերբակալումները, գաղտնի հսկողութիւններն ու բազմաթիւ քննութիւնները երբեք չկարողացան այդ կառավարութեան դէմ ո՛նէ ագիտացիայի, ո՛նէ գաղտնի գործունէութեան հետքեր գտնել: Կարո՞ղ է միթէ խօսք լինել սրանից էլ աւելի «խոհեմութեան», «զգուշութեան», «շրջահայեցութեան» մասին: Եւ սակայն հայերին կովկասում հալածում են, հալածում են անվերջ, ամենամանրամասն, ամենատնայնաբար կերպով: Բայց երեւակայեցէ՛ք, ընթերցող, ի՞նչ կը լինէր, եթէ մէկը ձեռնից կովկասեան հայ դպրոցների առաջին փակման միջոցին, այսինքն 1885-ին, չտանելով կառավարութեան բարբարոս կարգադրութիւնը՝ վճռէր ռուսահայերի մէջ այդ առթիւ առաջացած ընդհանուր զայրոյթի արտայայտութիւնը լինել և հայոց դպրոցներից մէկի կամ միւսի շէմքում տեղնուտեղը փութր ռուս պաշտօնեաներից ունէ կիրիլլովի կամ Պետրովի գիակը... Կարո՞ղ էք մի վայրկեան անգամ տարակուսել, որ այդ դէպքում յետագայ բոլոր հալածանքների «պատճառ», «առիթ», «պատրուակ» — ի՞նչ կամենում էք — պիտի համարէր այդ գիմարութեան դէպքը: Եւ ո՞վ գիտէ, կը բաւականանա՞ր արդեօք ամբոխային տրամաբանութիւնը միայն Ռուսաստանով թէ Լօբանովների քաղաքականութեան (հայոց հարցի վերաբերմամբ) սկզբնապատճառն էլ նոյն այդ «սոսկալի» դէպքը պիտի համարէր... Նոյնը, իհարկէ կը լինէր և հրէաների մէջ, եթէ այնտեղ էլ ունէ հակակառավարչական գոյն ունեցող իրողութիւններ տեղի ունենային: Ահա ուրեմն հալածանքների և ջարդերի կենդանի օրինակներ, որոնց համար իզուր կը լինէր ունէ ակներև «առիթ» փնտռել:

Բայց անցնենք Թիւրքիային:

1880 թւի սեպտեմբեր 11-ին Բ. Գրանը ներկայա-

ցրած ընդհանուր մի ծանուցագրի մէջ վեց պետութիւնները, ի միջի այլոց, պնդում են.

«Հէնց այն դարձածները, որոնցով Բ. Գրանը իրեն իրաւունք է համարում խօսել հայաբնակ նահանգներում կատարած յանցանքների մասին, ապացուցանում են, որ Գրանը չի ընդունում այն անիշխանութիւնը, որ տիրում է այդ նահանգներում, ոչ էլ իրերի դրութեան լրջութիւնը, որը եթէ շարունակել, հաւանորէն պիտի առաջացնէ քրիստոնեաների ջրհորումը այդ լայնատարած նահանգներում»:

Ռուս սպայակոյտի Կնդապետ Կարցով՝ Ռուսաց աշխարհագրական ընկերութեան յիշատակարաններում «Քրդեր» վերնագրով իր մի յօդւածի մէջ բերում է հետևեալ փաստը.

«1880 թւին Վանում տեղի ունեցաւ քիւրդ ցեղապետների մի համագումար (գլխաւոր խորհուրդը իսկապէս կայանում է Համգինանում): Վանում են, որ առաջինները զաղտնի առաջարկեցին նրանց՝ վերջնականապէս ոչնչացնել Քիւրդիստանում (2) զեռևս մնացած հայերին: Այն մի անկարելի բան չկայ այսպիսի մի առաջարկութեան մէջ, եթէ ի նկատի առնենք, որ այն ժամանակ նոր էր հրատարակւած հայերին ինքնավարութիւն խոստացող 61-րդ յօդւածը: Չնայելով իրենց առեւտրութեան և արհամարհանքին դէպի հայերը, քիւրդերը սակայն չընդունեցին այդ առաջարկը, ինչպէս պատմում են, այն պատճառով, որ պետերից մէկը նրկատեց. «Երբ մենք կը ջնջենք հայերին՝ տաճիկները մեզ վրայ կը յարձակեն»:

Փաստը միանգամայն ճիշտ է, և իր ժամանակին 900 հայեր Վանում ընդհանուր ստորագրութեամբ բողոքեցին կառավարութեան այդ ծրագրի դէմ: Բայց, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը՝ թէ վեց պետութիւնների հաւաքական ծանուցագիրը, որը նախատեսնում էր հայերի ջնջումը առանց սակայն կանգ առնելու համար հար-

կաւոր ուէ «առիթի» վրայ և թէ հայերին ջնջելու ծրագիրը ու դրա իրագործման համարձակ փորձերը տեղի են ունեցել մի այնպիսի ժամանակ, երբ որքան մեզ յայտնի է, հրապարակի վրայ գոյութիւն չունէր ո՛չ մի հայկական յեղափոխական կազմակերպութիւն:

Աւր մնացին ուրեմն յանցապարտ «առիթները»...

Անցնենք մեր վերը բերած չորս դրութիւններից երկրորդին:

Գաղտնիք չէ, որ թիւրք ազգաբնակչութիւնը կողմնակաւ մի որրան է ամենասոսկալի աւաղակութիւնների, որ թիւրք աւաղակների անթիւ խմբերը կողմնակաւ մէջ կազմում են երկրորդ կառավարութիւն, որ նրանք երբէք չեն խնայում ուսումնականութեան ներկայացուցիչներին՝ աջ ու ձախ գնտակահարելով նրանց, և մինչև իսկ փորձեր են արել գերի վերցնելու գաւառապետներ և նոյնիսկ նահանգապետ: Յայտնի է նոյնպէս, որ նոյն ուսումնականութիւնը կողմնակաւ ազգերից թիւրքերին սիրում է բոլորից աւելի: Զարմանալի չէ: Թիւրքերը երկիրը անխիշտանութեան են մատնում, կոտորում են իրենց ետեւից գնացող մանր ու խոշոր պաշտօնեաներին, ամեն տեղ իրենց հայրենակիցների մօտ գտնում են ապաստան և պաշտպանութիւն, սպառնում են մի գեղեցիկ օր երկիրը թողնել առանց կառավարիչների, բայց և այնպէս ուսմանը այսօր հոգեզմայլ քնքովութիւն են տալիս: Գէպի թիւրքերը, փոխանակ... փոխանակ նրանց ջարդելու, ինչպէս պիտի հետևէր՝ ամբոխային սովորական աշխարհահայեացքից: Նոյն երեւոյթը տեղի ունի Տաճկաստանում քրդերի վերաբերմամբ: Շատ տեղ և շատ վաղուց քիւրդ աշիրէթները թշնամական, անկասկածաբար են բռնել տաճիկ կառավարութեան դէմ: Բայց այն

օրից, երբ վերջինս համոզւեց, որ քրդական ցեղերը իրենց ներկայ վիճակում և սեփական ուժերով միայն անկարող են «Գիւրգիստանը» վերականգնել, նա ո՛չ միայն այլևս չի հալածում քրդերին, այլ, ինչպէս գիտեն, նրանց վրայ է հիմնում հարկաւոր դէպքերում իր ուժը: Ինչ եզրակացութիւն կարող ենք հանել այս երեւոյթներից. — այն, որ քանի դեռ թիւրքերն ու քիւրդերը կողմնակաւ և Տաճկաստանում գտնուում են իրենց այժմեան տնտեսական դրութեան և կատարեալ տգիտութեան մէջ, նրանց ներքում են և դեռ շատ երկար ժամանակ պիտի ներւին հաղար ու մի տեսակ «առիթներ»...

Լօրդ Ստրատֆորդ դը Բեդֆորդ, որ համարում է Տաճկաստանի լաւ բարեկամներից մեկը, իր «Արևելեան ինդիքը» վերնագրով աշխատութեան մէջ ասում է.

«Տաճկաստանը թոյլ է, մոլեռանդ և վատ է կառավարւում... Արևելեան հարցը մի փաստ է, մի իրականութիւն, որ ձգձգւում է անվերջ... Դա մի հրաբուխ է... որի ժայթքումն երբ կը կնւում են յաճախ, բայց այդ ժայթքումների առիթները անորոշ են և ազդեցութիւնը՝ աւերիչ... Մինչ 1860 թիւն Սիւրիայում տեղի ունեցած կոտորածը մեզ համար անսպասելի չէր... Աւելիք արդեօք ուէ լուրջ հաւաստիք, որ չեն կը կնււն միևնոյն սարսափները, միևնոյն անխուսափելիութիւնը և նոյնանրման դէպքերը... Տաճկական կայսրութեան արդի դրութիւնը որոշւում է նրա դէպի կատարեալ անգործութիւն տանող բնական ընթացքով... Մենք չգիտենք, արդեօք շուտով և ո՞րտեղ կը կիւն կը ժողովեն անգղաներին նոր կոտորածները կամ խռովութիւնները»:

«Ժայթքումները կրկնւում են յաճախ», «առիթները անորոշ են», «դէպքերը անսպասելի» — ասում է

Ստրատֆորդ ու անցնում, որովհետեւ այդ ամենը բըղ-
խում է Տաճկաստանի դրութեան յընական ընթաց-
քից, որովհետեւ երբ մի պետութեան կեանքում գո-
յութիւն ունեն որոշ հիմնական պայմաններ, նրանք
անդառնալի կերպով այսօր թէ վաղը պիտի առաջա-
ցնեն նաեւ իրենց ճակատագրական հետեանքները բոլոր
հարկաւոր ու ոչ հարկաւոր՝ բոլոր որոշ ու անորոշ
«առիթ-պատրւակներով» հանդերձ:

Եւ իրաւ: Երեսն արդէն տեսանք, որ սուլթան Աբ-
դուլ Համիդ իր հայաջինջ ծրագիրը գործադրելու հա-
մար ջանքեր էր անում դեռ 1880 թւին, երբ ըստ
երևոյթին հայերի կողմից «առիթներ» չէր տրւած: Բայց
միթէ, եթէ այդ էլ չգիտենայինք, երբեւիցէ տաճիկ
կառավարութեան համար պիտի պակասէին «առիթ-
պատրւակները»:

1880 թւի մայիսին հիւպատոս Էվէրստ հեռա-
գրում էր անգլիական կառավարութեան.

«Եթէ մի տարի առաջ (1879) չկար ոչ կեանքի, ոչ
գոյքի ապահովութիւն, այժմ այդպիսի ապահովութիւն
աւելի բիշ կայ: Եթէ առաջները աղքատութիւն կար,
այժմ, աւելի է. արդարադատութեան նշոյլ անգամ
չկայ, իսկ յանցանքները, կաշառակերութիւնը և բռնու-
թիւնները աւելացել են... Ամբողջ ազգաբնակչութիւնը
կատարեալ յուսահատութեան մէջ է և այժմ աւելի
յաճախ, քան առաջ, վրդովիչ փաստերը առաջ
են բերում անկարգութիւններ և տեղական
խռովութիւններ, մինչև անգամ առանց
մասնաւոր փոխադարձ համաձայնութեան
և նախամտածութեան խեղճ ռայանների կողմից,
որոնք համբերութեամբ տանում էին բազմադարեան
բռնութեան ճնշումը»:

Ընթերցողին խնդրում ենք ուշադրութիւն դարձնել
այս «առանց փոխադարձ համաձայնութեան և նախա-

մտածութեան» դեռ 1880-ին առաջացող «տեղական
անկարգութիւնների և խռովութիւնների» վրայ. հրա-
ւիրում ենք նրան ծանօթանալ հիւպատոս Վլէյտօնի
մի հեռագրի հետ, ուր նա նկարագրում է մի ինչ որ
բինբաշու հարստահարութիւնների պատճառով ծագած
այդ տեսակ խռովութիւններից մէկը (կապոյտ գիրք,
1881). յիշեցնում ենք նրան, որ Տաճկաստանում լապ-
տերներով չպէտք է փնտրել «վրդովիչ փաստեր». ա-
ռաջարկում ենք մտաբերել 1880-ի Վանի բողոքագի-
րը. խնդրում ենք ի նկատի առնել, որ հայ ժողովուր-
դը այնքան ստորացած չէր, որ միշտ լուռութեամբ
տանէր իր դժոխային դրութեան ամբողջ ծանրութիւնը,
— և այս բողոքից յետոյ կրկնում ենք մեր հարցը.
միթէ իրաւ որ հայկական հայածանքների համար «ա-
ռիթներ» պիտի պակասէին Հայաստանում, եթէ յե-
ղափոխական կազմակերպութիւնների գործունէութիւնը
չլինէր:

Արեւապէս հայկական անօրինակ աղէտների համար
անպատճառ «առիթներ» որոնողներին կ'առաջարկէինք
փոքր ինչ կանգ առնել նաեւ ուրիշ կարգի մի շարք ե-
րևոյթների վրայ, որոնք հայ ժողովրդի թոյլ ցնցումնե-
րի դիմաց, գուցէ, աւելի մեծ, աւելի նշանաւոր «ա-
ռիթներ» համարւեն:

Այդպէս՝ հայկական հարցով հետաքրքրուող բոլոր
հեղինակները պնդում են, թէ տաճիկ կառավարու-
թիւնը շատ լաւ գիտէր, որ հայ ժողովուրդը ապստամ-
բութեան համար չունի «ոչ փող, ոչ գէնք», և այդ
պատճառով հայերի յեղափոխական ձգտումներից նա
երբեք երկիւղ չունէր: Հայկական հարցը
վտանգաւոր էր Տաճկաստանի համար — ասում են միև-
նոյն հեղինակները — այն տեսակէտից, որ խնդրի հետ
կապած էր եւրօպական միջամտութիւն —

մի հանգամանք, որ միշտ սոսկում է ազդել թիւքերի վրայ: Եթէ մի րոպէ ընդունենք այդ տեսակէտը, այն ժամանակ պէտք է ընդունենք նաեւ, որ հայ յեղափոխական ձեռնարկների հետ չեն կարող համեմատուել իրենց գրգռիչ ազդեցութեամբ ոչ 1879 թւին Անգլիայում ծագած ծովային ցոյց անելու միտքը, ոչ մեծ պետութիւնների բազմաթիւ անգամ կրկնած պահանջները, ոչ Աստուծոյ քննիչ յանձնաժողովը, ոչ բարենորոգումների ծրագիրը և ոչ էլ նոյնիսկ Սեծ Ծերունուն շանթող լեզուն, որի ուժը սուլթան Համիդի գագացել էր դեռ 1876 թւին:

Ահա թէ ինչ են ասում այդ կարգի երևոյթների մասին մի բանի հեղինակներ: Գօքտօր Ապցիւսի գրքում կարդում ենք.

«Հայ ազգաբնակչութեան ջնջման այդ ծրագիրը արդէն տարիներից ի վեր պատրաստուած էր: Եւ այդ ջնջման գործը կատարելու համար նշանակուած գործիքները խորին լուսթեան մէջ աշխատում էին, երբ Գուռը հարկադրեց՝ Հայաստանի մէջ ուէֆօրմներ մտցնելու ստիպողական պահանջի պատճառով՝ արագացնել այդ շարժումը: Այն ժամանակ նա սրտեց, ամբողջ Եւրոպան իր դէմ ոտքի հանելու վտանգի տակ՝ մէկ հարեւոյթ բնաջինջ անել հայ ազգը և վերջ դնել մէկ հարեւոյթ բնաջինջ անել հայ ազգը, որ անդադար Եւրօպայի ատենի քրիստոնէութեան, որ անդադար Եւրօպայի համակրութիւններն էր գրգռում: Զարգերը կատարւեցին մի յայտագրի համաձայն, որի մէջ տեղերը, վայրերը, զոհերի ազգութիւնը և միջին անգամ սպանութիւնների ու թալանի եղանակը նախատեսուած էին»:

Նոյն հեղինակը մի ուրիշ տեղ.

«Մի բարձր թիւք պաշտօնեայ՝ խօսելով հայկական հարցի մասին՝ հետեւեալ կարծիքն է պայտնել. «մի խաբէիք կառավարութեան այն անմիտ տեղեկագիրները, որոնք ձիգ են թափում՝ կատարածների

մեղը հայերի վրայ ձգելու: Կառավարութիւնը հայերին պատժելու համար մի նախագիծած ծրագիր ունէր. սուլթանը զայրացած էր, որ իրեն ստիպում էին ուէֆօրմներ տալու և դրա համար ուէֆօրմների ծրագիրը ստորագրելուց յետոյ նա հրաման տւեց ջարդել հայերին՝ իր գորութիւնը ցոյց տալու համար»:

Ահանջ դնենք և Դիլօնին.

«Անկողմնակալ դիտողը, որ ծանօթ է Տաճկաստանի և նրա բնակիչների սոսկալի դրութեանը... համարձակ պիտի պնդէր, որ հրապարակային ժողովների մէջ համակրութեան արտայայտութիւնները, որոնց հետեւում է կատարեալ անգործութիւն, ոչ միայն աւելի վատ են, քան իրական օգնութիւնը, այլ՝ դրականացէս վնասակար են... Աւելի լաւ չէ՞ր լուէինք բոլորովին Աստուծոյ կատարածների առթիւ և աշքներս փակելնք մահու սարսափների առաջ, քան կատարութեան չափ գրգռելնք տաճիկն (քննիչ հանձնաժողով ուղարկելով) և ապա թողնելնք նրան կատարելապէս ազատ՝ իր շարութիւնը քրիստոնէաների գլխին թափելու...»

Ահա թէ ինչ է ասում և պ. Նաուէր՝ ամերիկացի միսիօներ Գրինի գրքի առաջաբանում:

«Իմ համոզմունքն է, որ այդպիսի փոփոխութիւններ (բարեփոխում Տաճկաստանի) ներկայումս կարող են ձեռք բերուել, եթէ քաղաքակիրթ աշխարհում արդէն առաջ եկած հետաքրքրութիւնը արտայայտել խելացի և վճռական գործողութեամբ: Յոյսս դրած այդպիսի գործողութեան վրայ, ես հրատարակում եմ այս փոքրիկ գիրքը: Եթէ իմ յայտը չարդարանայ, ապա այս գիրքը, ինչպէս և առձեռն անհատիկ տիրապետութեան գոհերի օգտին տեղի ունեցող ամբողջ ազիտացիան — միայն աւելի կը սաստկացնի ձնշումը»:

Տեղը չէ, իհարկէ, այստեղ ասելու, թէ որքան իրաւացի է Գրինի գրքի հրատարակութիւնը խելացի և

վճռական գործողութեան՝ համար աւելի նպաստաւոր հանգամանք նկատել, քան հայ յեղափոխականը կարող էր համարել իր ռումբը, որով նա որոտում էր Թիւրքիայի սրտում. փաստերը արդէն կատարւել են. դիրքը հրատարակւել է, ռումբն էլ պայթել — երկուսն էլ «յոյսները դրած քաղաքակիրթ աշխարհի խեղացի և վճռական գործողութեան վրայ»... Տեղը չէ նաև քննել, թէ ո՞ր չափով արդար է Գիլլօնը, «մեծ սակար գտնելով Անգլիայի միջամտութեան փորձերը: Մեզ համար հետաքրքիրն այն է, որ հետեւելով այդ հեղինակներին, մենք պիտի համարենք սուլթանին գրգռելու մի մի խոշոր «առիթներ» նաև ռէֆորմների ծրագիրը, դեսպանների դիմումները, պարլամենտական հարցապնդումները, Սասունի քննիչ մասնաժողովը, հայոց դատին նւիրւած բոլոր համակրական միտինգները, հրատարակութիւնները և այլն և այլն: Գուցէ, այդ այդպէս էլ է, — մենք չգիտենք, բայց և այնպէս փաստն այն է, որ մենք դեռ չենք պատահել մի հայի, որը չուզէր հայկական հարցը միշտ յուզած տեսնել Լւերսպայի մէջ, մենք դեռ չենք լսել և ոչ մի ձայն, որը ուղղւած լինէր մեր անբախտ ժողովրդի վիճակին արձագանք տւող ու է քայլի դէմ, որ անշահախնդրաբար արել են տարները: Եւ ո՞ւմ բերանը կը բացուէր այդպիսի մի դատապարտութեան համար: Սակայն տեսնում էք, որ շատ յարգելի անձնաւորութիւնների կարծիքով, այդ բոլորը նոյնպէս կարող էր «առիթ» ծառայել... Այո՛, ընթերցող, երբ կան հիմնական պատճառներ, խնդրի հետ կապւած ամեն մի երևոյթ ինքնըստինքեան «առիթ» կամ «պատրւակ» կարող է համարւել, և դրանով չէ, որ չափւում է երևոյթի նշանակութիւնը:

Գա լոկ մեր տեսակէտը չէ, այլ պատմական մի ճշմարտութիւն:

III

Մենք արդէն ցոյց տւինք հայկական աղէտների հիմնական պատճառները և այսպէս կուգամ առիթ կամ պատրւակների դերը այդ աղէտների մէջ: Ժընտեղով միանգամայն, թէ հայ յեղափոխական շարժումը մեր անհամար կորուստների հիմնական պատճառների շարքում ու է տեղ է բռնում, մենք ցոյց տւինք նաև, որ այդ շարժումը նոյնիսկ առիթ կամ պատրւակ համարւել կարող է միմիայն սահմանափակ, պայմանական մտքով — նոյնչափ, որչափ առհասարակ հայ ժողովրդի ազատութեան խնդրի հետ կապ ունեցող ամեն մի, թէկուզ, շատ ցանկալի, թէկուզ բոլորից ջատագովւող երևոյթ:

Այդպիսով պարզւում է մեզ համար, որ այն բոլոր Գանգատները, որոնք այսօր ծանրանում են յեղափոխական շարժման կամ ձեռնարկների վրայ, իբրև կոտորածների պատճառ կամ առիթ, — իսկապէս ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ ամբոխային տրամաբանութեանը յատուկ խառնիճաղանձ ձիւեր, որոնք անխուսափելի են դառնում, երբ մարդիկ կամ անընդունակ են ըմբռնելու այդ շարժման ամբողջ նպատակայարմարութիւնը և կամ Գաղափար չունեն նրա զարգացման համար անհրաժեշտ պայմանների մասին: Հազար ու մի տեսակ ձեռնպահութիւններ, պայմանական համաձայնութիւններ, «թէեւ ու «բայց»-երի հետ համեմատած համակրութիւններ կամ հակակրութիւններ — դրանք բոլորը խղճուկ մտքի արտայայտութիւններ են, որոնց տակ թագնւում է կամ փափուկ կեանքի սիրահար: հա կ ա յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն ի դ գ ոյ ն ու անտարբեր դէմքը կամ թէ եսամոլ ի մ ա ս տ ա կ ի ա ղ ք ա տ ի կ հոգին: Հարցերը ուրեմն «այդպէս էլ դնենք — այսինքն՝ տեսնենք».

1. Որքան անխուսափելի, որքան բնական և միաժամանակ որքան ցանկալի էր հայ յեղափոխական շարժումը, և

2. Որքան նպատակայարմար էր նրա գործնական ընթացքը կամ ուրիշ խօսքով՝ նրա ընդունած տակտիկան անմիջական կոռում:

Սկսենք առաջին կէտից:

Տաճկական կեանքի իսպառ անբարոյականացած, անսահման տգէտ ու մոլեռանդ միջնորդը կապւած այն ընդհանուր ատելութեան և մշտական վտանգի զգացմունքների հետ, որոնք միշտ գեր են խաղացել տիրող տաճիկների և հպատակ քրիստոնեաների յարաբերութիւններում, վաղուց գրել էր Թիւրքիայի քրիստոնեայ ժողովուրդներին այնպիսի հակակուլտուրական պայսանների մէջ, որ ամենավայրենի հալածանքներ, անօրինակ հարստահարութիւններ, ստրկական իրաւագրկութիւն, կատարեալ անապահովութիւն, աղքատութիւն, պանդխտութիւն և այլն դարձել էին մշտնջենական երեւոյթներ նրանց կեանքում: Եւրօպական պետութիւնների աչքածակութիւնը դէպի քայքայող Թիւրքիան լրացնում էր երկրի խառն, անապահով, տագնապալից ներքին կեանքը, — և ահա տաճկահպատակ քրիստոնեաների համար ստեղծւել էր իրերի մի դրութիւն, որի ճնշման տակ նրանք օրէցօր, ժամէ-ժամ բարոյապէս աւելի և աւելի պիտի ընկնէին, անտեսապէս թշուառութեան հասնէին, մտաւորապէս յետադիմէին, քաղաքականապէս ջնջման սիստէմի մշտական առարկայ լինէին:

Այդ էր պատճառը, որ տաճկական բռնութեան տակ հեծող Յունաստանը յուզւում էր դեռ 18-րդ դարից սկսած այդ էր պատճառը, որ Նրէտէ, Լիբանան, Սեր-

բիա, Չերնօգօրիա, Ռումանիա, Բօսնիա, Հերցեգովինա, Բօլղարիա, Կոստանով, ոմանք հարիւր տարուց աւելի, ոմանք պակաս, իրենց մեծաքանակ զօհերի գնով միանգամայն ապացուցեցին, թէ որքան անտանելի էր տաճկական լուծը «խաղաղ» կեանքով ապրելու համար: Նոյն պատճառն էր, որ դեռ 1774 թւին, ռուսաց կայսրուհի Եկատերինա II-ի օրով՝ Քիւչիւք-Քայնարջիի դաշնագիրը դրեց տաճկահպատակ սլաւօններին ռուսաց կառավարութեան պաշտպանութեան տակ: Նոյն այդ պատճառով էր, որ դեռ 1815 թւին ռուս կառավարութեան մի ծանուցագիր եւրօպական պետութիւններին՝ առաջարկում էր Եւրօպայի ընդհանուր հովանաւորութեան տակ դնել տաճկահպատակ քրիստոնեաներին: Նոյն այդ պատճառով էր, որ Անգլիա, Ֆրանսիա, Աւստրիա և Պրուսիա 1854 ապրիլ 21-ին հաւաքական արձանագրութեամբ պահանջում էին «տաճկահպատակ քրիստոնեաների քաղաքական և կրօնական իրաւունքների ապահովում» — մի պահանջ, որ Քիչ յետոյ, 1856 թւի մարտ 30-ին, Պարիզի դաշնագրում 9-րդ յօդւածը դարձաւ, իսկ 1860 թւի օգոստոսի 3-ին իրաւունք տւեց Աւստրիային, Պրուսիային և Ռուսաստանին՝ կրկին առանձին արձանագրութեամբ, պարտաւորել Տաճկաստանին՝ «ընդունելու լուրջ վարչական միջոցներ՝ օսմանեան կայսրութեան ամեն դաւանութեան քրիստոնեաների կացութիւնը բարելաւելու համար»: Եւ այդպէս շարունակ՝ մինչև աւստրիական մինիստր կոմս Բէյստի առաջարկութիւնը 1867 թւին — բոլոր տաճկահպատակ քրիստոնեաներին տալ սահմանադրութիւն — և վերջապէս մինչև Բերլինի դաշնագիրը:

Նիւթի հանրաժանօթ լինելը ստիպում է մեզ չճանաչել յատկապէս հայ ժողովրդի նախայեղափոխական «երջանիկ» դրութեան նկարագրութեան վրայ:

Հարիւր հազարաւորների գաղթումներ սկսած 18-րդ դարից, բռնի գաղթականութիւն ռուսաց սահմանակից նահանգներից դէպի Տաճկաստանի խորքերը (Սերգէյ Գլինկա — «Հայերի գաղթականութիւնները»): հարիւրաւոր գիւղերի ու վանքերի հողերի յափշտակում (1872 և 1876 թւի պատրիարքական տեղակազիրներ): հարիւրաւոր ուրիշ գիւղերի կատարեալ աւերում (Կապոյտ գիւղ, 1880 թ.) մասնակի կոտորածներ և հայերի ջրնջման բացայայտ ծրագիր (Բայազէդ 1877 թ., Զէյթուն ու Բեամիլ փաշա 1879 թ. և այլն): բազմաթիւ գաւառների բռնի իսլամացում (մանաւանդ Կարինի և Տրապիզոնի նահանգներում): կամաւոր կրօնափոխութիւն դէպի կաթօլիկութիւն ու բողոքականութիւն՝ նիւթական նպաստներ կամ օտար պետութիւնների հովանաւորութիւն ձեռք բերելու ակնկալութեամբ (ամբողջ թիւրքաց Հայաստանը): պարբերական սով տասնեակ հազարաւոր զոհերով (1880 թ.) հարիւր հազարաւոր էջրփէզների, տաճիկների, լազերի, քրդերի և թարաքամաների Հայաստան և Փոքր Ասիա տեղափոխելը—ահա նախաբեկափոխական «երջանիկ» դրութեան մեծաքանակ «բարիքները», ահա այդ դժոխային դրութեան սոսկալի արտայայտութիւնները: Եւ այս բոլորի հետ ընթանում էր հայ ժողովրդի առօրեայ կեանքը—մշտական երկիւղի, անպատուութեան ու անվերջ զրկանքների այդ դժբախտ առարկան:

Բայց տեղ տանք օտար հեղինակների մի քանի ընդհանուր դիտողութիւններին ևս:

«Դեռ 1855 թւին, առում է Բրայս, գէներալ Սըր Ֆ. Վիլհէլմ դրում էր, որ հայկական նահանգները բոտամենայնի տառապում են սիստեմական անարգ հարստահարութիւնների տակ, և բնորոշում էր թիւրք կառավարութիւնը իբրեւ բռնակալութեան մի այնպիսի մեքենայ, որ իր նմանը չունի ամբողջ աշխարհում»:

Իրանդացի դօկտօր Ռ. ա. յ. տ, Սիւրիայում երկրական առաքելութեան մեծաւորը, 1877 թւին իր հրատարակած մի գրքում ի միջի այլոց ասում է.

«Տաճիկները աւերմունք են գործում ոչ միայն վարդ կատաղութեամբ, այլև կատարեալ սպառնալուծութեամբ և միանգամայն համաձայն իրենց իրաւագիտութեան, օրէնսդրութեան ու հաւատին... Թիւրք կայսրութեան մէջ հազիւ թէ գտնւի մի գիւղ, որ չունենայ իր զարհուրելի յիշողութիւնները,—այնքան զարհուրելի, որ անկարելի է մտածել կամ խօսել նրանց մասին...»

Կոտորածները, գրում է Դիլօն, «երկնքի ողորմութիւն են», համեմատած հայերի «ամեն օր եւ յ» դժոխային դրութեան հետ»:

«Երբ մամբ հաւատացնում ենք ձեզ,— գրում են խնուցի հայերի 36 ներկայացուցիչները անգլիական ազգին ուղղած խնդրագրում,— որ Սասունի մէջ տեղի ունեցած կոտորածը միմիայն մի կաթիլ է հայկական ամեն օր եւ յիշուած, որ հետզհետեւ և լուրջաբար թափւում է ամբողջ օսմանեան կայսրութեան մէջ...»

Սրկին յիշեցնելով, որ Բօլէն ժակմէ հրատարակել է իր գիրքը Հայաստանի աղէտներից շատ առաջ բերում ենք նրանից հետեւեալ տողերը.

«Ի կարելի երևակայել աւելի սարսափելի դրութիւն, քան թշուառ ստրկացած, անպատուած և կեղեքւած հայ ժողովրդի դրութիւնը... Ամեն տեղ, ամեն քայլափոխում աւերման ու բռնակալութեան ոգին արտայայտւում է հազարաւոր ձեւերով և թէ մեր արտայայտւում է հազարաւոր ժողովուրդներից բնութեան նոյնիսկ ամենահամբերատար ժողովուրդներից մէկին վիճակէր ենթարկւել այդ աղէտներին, թէկուզ միայն մի օրւայ ընթացքում, իսկոյն դուրս կը թուէր միայն կրօնից զայր ոյթ ի աղաղակ... Եւ այլն և այլն:»

Այսպէս են խօսում նախաբեկափոխական «երջանիկ» շրջանի մասին փաստերը, այսպէս է խօսում կեանքը

այսպէս են վկայում թիւրքաց Հայաստանի կեանքին ծանօթ մարդկանց հարիւրից իննսուն իննը:

Բայց ի՞նչ է տուում մեզ այս բոլորը: Միակ եղբարհացութիւնը, որ մենք կարող ենք անել — այդ այն է, որ հայկական կեանքը վաղուց եկել, կանգ էր առել մի խոշոր դիվիզիայի առաջ: — Կամ անպայման բնաջնջում իբրեւ մի ամբողջութիւն, իբրեւ մի ազգութիւն, իբրեւ մի հայրենիքի տէր ժողովուրդ, կամ թէ դիմադրութիւն՝ կեանք, պատիւ, ստացւածք, տուն, հայրենիք, ամեն ինչ բռնաբարող ուժի դէմ: Միջին ուղիների սիրահարները, ինչպէս վայել է իրենց, իհարկէ, այստեղ էլ գտնում էին մի երրորդ ելք, կարծելով, թէ հայ ժողովուրդը իր կուլտուրական հակումների շնորհիւ յաղթող պիտի հանդիսանայ իրեն շրջապատող տխուր մթնոլորտում, առանց զէնքի դիմելու և գրանով պիտի աւետէ արարաշնորհին մի նոր սկզբունք, որ մարդկային պատմութիւնը իր ամբողջ տարածութեան վրայ միշտ անտես է արել — այն է, որ կարելի է ազատութիւն ձեռք բերել լոկ «քաղաքակրթական խաղաղ պատերազմով»:

Սակայն օրէցօր աւելի և աւելի ծանրացող դառն իրականութիւնը մի կողմից՝ և միւս կողմից այդ սոսկալի դրութեան գիտակցութիւնը հայ հասարակութեան այն մասերում, որոնց սթափեցրել էր մեր մտաւոր շարժումը, հետզհետէ գալիս էին համոզելու հայերին, որ նրանք լաւ կ'անեն, եթէ առայժմ հրաժարւեն այդպիսի մի մեծ ծառայութիւնից յօգուտ ընդհանուր մարդկութեան, և որ ընդհանրութեան մեծ ծառայութիւններ մատուցանելու համար հարկաւոր է նախ պաշտպանել և ապահովել սեփական գոյութիւնը, եւ երբ դրութիւնը ստանում է այդպիսի սուր կերպարանք, երբ պարզւում է, որ իրերի ընթացքը ինքնըստինքեան դէպի կորուստ է տանում, բնական չէ՞ արդեօք, որ մի

ժողովուրդ այդպիսի հանգամանքներում ընտրի այն, թէ և վտանգաւոր, բայց և յուսատու ուղին, որ զօհերի հետ միասին խոստանում է նաև ունէ ապագայ: Առաջին դէպքում անխուսափելի է անպատիւ, ամբարշի, ժողովրդի անհուն ստորութիւնը ապացուցանող անպայման կորուստ. երկրորդը միայն մի վեհ, մի փայլուն, վերջապահ ուսկ է պայմանական աջողութեամբ: Ասրբազան ուսկ է պայմանական աջողութեամբ: — այն յապահով և պատւաւոր կեանքի հզօր բնազդը — այն յաւիտենական, հրաշագործ բնազդը, որով ապրում ու գործում են ժողովուրդները, թէ և շատ թուլացած, բայց բարեբախտաբար դեռ իսպառ չէր բթացած հայ ժողովրդի որոշ տարրերի մէջ և միմիայն այդ բնազդը բաւական էր արդէն մահաբեր դիվիզիայի դիմաց՝ ինքնապաշտպանութեան բոլոր զգացմունքները նրանց մէջ լարելու համար: Բայց մենք ունեցանք և մի ուրիշ զօրեղ նպաստաւոր հանգամանք, որը վերջապէս պիտի որոշէր, նպաստաւոր հանգամանք, որը վերջապէս պիտի որոշէր, արագացէր հայութեան ելքը այդ տատանման շրջապատէն: Այդպիսի մի հանգամանք եղաւ Բերլինի դաշնադրութիւնը 1871-րդ յօդուածով: Եթէ մինչև այդ յօդուած, ջնջման հեռանկարից խուսափել ուղենալով ջլատւած, տկարացած, և իր տխուր անցեալի բազմաթիւ բացասական հետքերը կրող հայը կարող էր նաև վախենալ ուսկի վտանգից, — այդ յօդուածով հայութիւնը իրեն արդէն դաշնակից է տեսնում եւրոպական ամբողջ վեց պետութիւններ, և աջողութեան պայմանական յոյսերը ուղղակի հաւատի պիտի փոխարկւէին: «Je m'insurge, donc je suis» — գրում էր Եւրոպան հայերին թիկունք կանգնում: Տատանումը այլևս անկարելի էր, — և ահա ժողովրդի սրտից պայթում է յեղափոխական շարժումը, իր հոսանքի մէջ ընդգրկելով ժողովրդական հերոսների և գրական գործիչների մի ամբողջ շղթայ Մայր Երկրում և Եւրոպայում:

Հարցնում ենք ուրեմն, բնական էր, ցանկալի էր վերջապէս հայկական յեղափոխական շարժումը, թէ ոչ։ Արդեօք յեղափոխական հոսանքը ինքը հարազատ և միակ յուսատու զաւակն էր իրական կեանքի, թէ նրա վրայ արւած արհեստական մի պատւաստ։

Եւ ընդհանրապէս՝ եթէ կայ մի բան, որի մասին կարելի է ասիստալ,—արդեօք այն չէ՞, որ շատ ուշ տեսնուեց այդ շարժումը մեր մէջ և որ դեռ մինչ օրս էլ մենք շատ թոյլ ենք այդ միակ յուսատու ճանապարհի վրայ։ Գոնէ օտարները և նոյնիսկ տաճիկ կառավարութիւնը շատ բնորոշ են խօսում այդ մասին։

Մենք արդէն վերը ցոյց տւինք, որ օտար հեղինակներին ոմանք «հայ յեղափոխական գաղափարը» ուղղակի անւանում են «սարսափելի կացութեան հետևանք»։

Բայց լսենք էլի մի քանիսներին և ամենից առաջ՝ հեղինակաւոր թիւրք կառավարութեան։

1839 թւին սուլթան Աբդուլ Մէջիդի ստորագրուած թեամբ հրատարակւած «Թանղիմար» հռչակում էր.

«Այ՛ դր, որքան էլ իբնէ խաղաղատէր լինի, չի կարող չդիմել բռնի միջոցներէ, երբ վտանգւում են նրա կեանքն ու պատիւը»։

Հռչակաւոր կանոնիկոս Մակ-Աօլ.

«Ես իսկոյն կը նկարագրեմ հայերի ջնջման այդ դիւային ծրագրի զարգացումը։ Իսկ այժմ թոյլ կը տամ ինձ անկեղծօրէն ասել, որ հայերը եթէ ուէ չնչին յոյս ունենին աջողութեան վրայ, ոչ միայն իրաւունք պիտի ունենային, այլ և իրենց սրբազան պարտականութիւնը պիտի համարէին ապստամբել և տապալել այն դժոխային կառավարութիւնը, որը դատապարտուած է նրանց՝ մարդկային տարեգրութիւնների մէջ երբեքից պատահած ամենաստորացուցիչ, ամենադաժան և յուսադուրկ ստրկութեան... Բարձր Գրան նման աւազակային կառավարութեան զոհերը պարտաւոր չեն ամենեւին

հաւատարիմ լինել նրան և իրաւունք ունեն խորտակել այդ կառավարութիւնը առաջին յարմար դէպքում... Ազգերի ամենամեծ շահը խաղաղութիւնը չէ, որովհետեւ կարելի է խաղաղութիւն վայելել և անարգ վատութեան մէջ, ուրանալով ամեն սրբութիւն»...

1880 թւի սեպտեմբեր 23-ին քրիտանական հիւպատոս Էվէրստ գրում էր Վարինից կոմս Գրանվիլին.

«Միմիայն ժողովրդի համբերութեամբ, երկչոտութեամբ և նրա զանազան խաւերի մէջ եղած կապերի թուլութեամբ կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ արեւելեան սանջակները անցեալ տարի (1879) հորհրդէրը բաժանելու միջոցին չապստամբեցին կառավարութեան դէմ, ոտքի կանգնելով իրրեւ մէկ մարդ»։

Տաս տարի այս խօսքերից յետոյ, այսինքն 1890 թւին՝ նոյն տեղից գնդապետ Չարմասյան արդէն հաղորդում էր.

«Աերջին տարիներս Վարինի և ուրիշ գաւառներում կազմակերպւող գաղտնի ընկերութիւններն ու կօմիտէները, զէնք ձեռք բերելու դիտաւորութիւններն ու փորձերը, վերջին ժամանակներս Վանում և շրջակայքում տեղի ունեցած դէպքերը — այդ ամենը ցոյց են տալիս, որ իսկապէս գոյութիւն ունի խորին դժգոհութիւն։ Եւ իրաւ, տարօրինակ կը լինէր սպասել ուրիշ բան, բան դժգոհութիւն»։

Լսենք և հեղինակաւոր Բօլէն ժակմէնի կարծիքը այդ մասին.

«Բօսնիան, Հերցեգովինան, Բուլղարիան 1856 թւի դաշնագրում արտօնեալ տեղ չէին բռնում։ Այնտեղ նրանք մինչև անգամ չեն էլ յիշատակած, ինչպէս չեն յիշատակած Արեւել և Լիբանանը։ Ինչու՞ ուրեմն Եւրոպան եռանդուն կերպով շահագրգռեց այդ երկրների քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւններով դեռ 1878 թւից շատ առաջ և ոչ մի պահանջ չներկայացրեց Հայաստանի

քրիստոնեաների վերաբերմամբ: Գժբախտաբար, ես ոչ մի բացատրութիւն չեմ գտնում այս տարբեր վերաբերումների համար դէպի զանազան ազգերը, բացի այն, որ հայերը փոխանակ ապստամբ եւ լսուբաւականացան միայն զանգառներով... Եթէ տաճկական հալածանքները ճշշւած հայերի մէջ խոր տենշանք են զարթեցնում՝ ստանալ ոչ միայն անձնական ապահովութիւն, այլ և ընդհանուր ինքնավարութիւն այն հողի վրէժիւն, այլ և ընդհանուր ինքնավարութեան համար, որը արիւնքով մարդկային բնաւարութեան համար, որը արիւնքով է աղետների մէջ և չի բաւականանում դոյրութեան լսի նիւթական գոհացումով...

Վերջապէս 1894 թւի փետրւար 20-ին Փրանսիական դեսպան Վամբոն իր կառավարութեանը տւած մի զեկուցման մէջ՝ ի միջի այլոց ասում է.

«Իմ անցեալ տարւոյ զեկուցումները ծանօթացրին Կեսարիայում, Մարզանում, Անգորայում տեղի ունեցած դէպքերի հետ... Իր անգլիական Բարձր Գլխի սրբազոր զօրքի հայկական շարժումը, որը այժմ արդէն ունի իր նահատակները...»

Այդպէս ուրեմն — եթէ ձեռակերպներ նոյնիսկ վերը յիշած մարդկանց բառերով — տիրող հանգամանքներում հայկական շարժումը ոչ միայն անխուսափելի էր, որովհետեւ այդ էր պահանջում «իրերի կացութիւնը» ոչ միայն իր աւագի էր, որովհետեւ ունէ ազգ պարտաւոր չէ անպատճառ հաշտել «ամենադաժան ստրկութեան» հետ կամ մնալ «անարգ վատութեան» մէջ. ոչ միայն շատ հասկանալի էր, որովհետեւ «տարօրինակ» կը լինէր դրա փոխարէն տեսնել ուրիշ երեւոյթ. ոչ միայն նպատակայարմար էր, որովհետեւ հայը «առանց ապստամբելու» չէր կարող իր դրութիւնը ուրիշ կերպ բարեփոխել, — այլ և դեռ վաղուց

սպասելի էր, որովհետեւ միմիայն «հարկերի բաժանումը բաւական էր հայերին ապստամբեցնելու համար», այլ և միանգամայն պատւաբեր երեւոյթ էր, որովհետեւ նա ապացուցանում է, թէ հայերի մէջ դեռ չեն մարել «մարդավայել բնաւորութեան» բնազդները, վերջապէս այսօր նա սրբագործւած մի դատ է, որովհետեւ ունի իր բազմաթիւ «նահատակները» — դժբախտ ժողովրդի բարորութեան գաղափարի համար զոհւած նահատակներ...

IV

Գիմներ այժմ գործնական ընթացքին, որ արտայայտել է հայ յեղափոխական շարժման մէջ:

Կանգ առնելով ամենախոշոր գծերի վրայ, մենք պիտի յիշենք այստեղ Պոլսում կատարւած ցոյցերը, Սասունի, յիշենք այստեղ Պոլսում կատարւած ցոյցերը, Սասունի, Վանի և Զէյթունի շարժումները, ռուս և պարսկական սահմաններից արւած արշաւանքները (Կուկունեան և Խանասոր), ապա մի հաագին շարք համարեա ամեն տարի կրկնող կռիւների, որոնք կապւած են եղել գէնքի փոխադրութեան, հրոսակային խմբերի գործունէութեան կամ կազմակերպչական այլ և այլ գործերի հետ և վերջապէս բազմաթիւ տեղւորական գործողութիւններ, ուղղւած պաշտօնական անձերի և մանաւանդ հայ լրտեսների ու դաւաճանների դէմ: Ընդհանրացնելով այս յեղափոխական երեւոյթները, մենք կը տեսնենք, որ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները ցոյցեր ու արշաւանքներ են արել, ժողովրդական շարժումներ են առաջ բերել, զէնքի փոխադրութեամբ են զբաղւել, աշխատել են կազմակերպել ժողովուրդը կու՛ հաւար, տեւոր են կատարել:

Որն է սրանից աւելորդը, փաստաբար, կորստաբերը: Վերը բազմաթիւ օտար հեղինակների հետ միասին

մենք տեսանք, որ հայկական շարժումը մի բնական, մի շատ հասկանալի և միաժամանակ միանգամայն նպատակայարմար երևոյթ է մեր կեանքում: Եթէ մենք չենք սխալել այդ եզրակացութեան մէջ, ուրեմն, որոշելով հայկական շարժման էութիւնը և նպատակը, մենք կունենանք պատրաստ կրէտերիում՝ դրած հարցումին պատասխանելու համար. անմիտ, պարսաւելի, անպայման բացասական պիտի համարւեն այն ձեռնարկները, որոնք չեն համապատասխանում այդ որոշումից բխող պահանջներին, և ընդհակառակը՝ օգտակար, ցանկալի, դրական նրանք, որոնք համապատասխանում են այդ պահանջներին:

Ի՞նչ էր ուրեմն մեր շարժման նպատակը: — Ուրիշ ոչինչ, եթէ ոչ կազմակերպւած ու բուն ի ուժով կուլել, բողոքել Տաճկաստանում տիրող սպանիչ կարգերի դէմ, մինչև որ վեց պետութիւնների երաշխաւորած միջամտութեամբ այդ կարգերը դէպի լաւը կը փոխուեն:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, կազմակերպութիւն, բուն ի ուժ, բողոք և վերջապէս եւրօպական միջամտութիւն առաջ բերելու նկատումները այս որոշման անհրաժեշտ տարրերն են կազմում: Կանգ առնելով այս տեսակէտի վրայ, մենք կարող ենք վերև դրած հարցը՝ թէ «ո՞րն է մեր յեղափոխական անցեալում տեղի ունեցած ձեռնարկներից աւելորդը, փաստակարար, կորստաբերը» — վերածել այս ձևի. «ո՞րն է դրանցից զուրկ այս տարրերից, ո՞րն է արդեօք դուրս մնում իբրև չափս ընդունած մեր որոշումից»:

Բաւական է ամենաթեթեւ մի հայեացք ձգել յիշեալ գործառնութիւնների վրայ և մենք կը տեսնենք, որ նրանցից իւրաքանչիւրը ունի մեր որոշման բոլոր տարրերը:

Յոյցերը, արշաւանքները և հրօսակային խմբերը կազմակերպում են կուռղ ուժերը, ժողովրդականացնում են բողոքի ճանապարհը, կրթում են ժամանակակից սերունդը, վառ են պահում ժողովրդի դիմադրական տրամադրութիւնը, հարւածում են թշնամու հեղինակութեանը թէ ներսում՝ սեփհակն հպատակների աչքում, և թէ դրսում՝ օտարների առաջ, փնտում են կառավարչական շահերին, զբաղեցնում են եւրօպական հասարակական կարծիքը և դիւանատները, այսինքն առաջ են մղում միջամտութեան գործը, առնազը թող չեն տալիս խնդիրը մոռացութեան մատնելու, թէ իբրև միջազգային քաղաքական խնդիր և թէ իբրև աշխարհիս բոլոր ծայրերում ցրած հայերիս համար ընդհանուր ազգային դատ:

Ժողովրդային շարժումները, իբրև յեղափոխական լայն ձեռնարկներ, իրենց ազդեցութեամբ, իհարկէ, աւելի նշանաւոր են: Ամէն տեղ և ամէն ժամանակ ապստամբութեան գաղափարը կապւած է եղել այդ տեսակ շարժումների հետ և այնքան վճռական դեր են ունեցել դրանք ժողովուրդների պատմական կեանքում, որ ազատութեան անունով սկսւած կռիւների գործնական նպատակն են կազմել միշտ: Պարզ է ուրեմն, որ հայկական շարժումը ևս չէր կարող խուսափել կուլի այդ ամենաէական տարրից:

Ձէնքերի փոխադրութեան, կազմակերպչական հազար ու մի հոգսերի և կատարած տեւօրական գործողութիւնների մասին խօսելն արդէն աւելորդ է, որովհետև դրանք անհրաժեշտ միջոցներ են վերոյիշեալ գործառնութիւնների համար և յեղափոխական ամեն-մի ծրագրում անշուշտ տեղ պիտի բռնեն:

Ահա՛ մի քանի խօսքով՝ մեր քննադատութեան են-

Թակայ ձևնարկների դրական կողմերը: Ընթերցողին ենք թողնում լրացնել այս ընդհանուր գծերը կենդանի օրինակներով, որոնք կը պարզեն նրան, թե որքան յեղափոխական յայտնի ձևնարկները իրենց ժամանակին մեծ ազդեցություն են ունեցել մի կողմից՝ հայ հասարակության, հայ ժողովրդի արամայությունների վրայ, ներշնչելով նրան ոգևորություն և հետաքրքրություն գեպի մեր դատը, մեր կոիւր, յեղափոխական կուսակցությունները և այլն, և միւս կողմից՝ եւրոպական դեմոկրատիայի վրայ, ստիպելով նրան որոշ գեպքերում սեղանի վրայ դնել մոռացություն մատնելու հայկական խնդիրը և ուրիշ գեպքերում՝ յատուկ հոնֆերանսներ կազմել այդ խնդիրը արծարծելու համար:

Բայց գուցէ կան յեղափոխական կուռ ուրիշ միջոցներ, որոնք աւելի արդիւնաւէտ կարող էին լինել, քան մեր յիշածները: Թող ցոյց տան մեզ ովքեր գիտեն այդպիսիք: Իսկ մենք կարծում ենք, որ մեր յեղափոխական շարժումը, իմիջի այլոց, հէնց նրանով էլ արտայայտեց իր կենսունակութիւնը, իր ճկունութիւնը և ամենամոտաւոր պայմաններին յարմարելու իր ընդունակութիւնները, որ նա կարճ ժամանակամիջոցում ըմբռնեց կուռ բազմազան միջոցները՝ սկսած համեմատաբար խաղաղ բնաւորութիւն ունեցող բողոքներէ մինչև ուժանակի գործածութիւնը, սկսած անհատական տէնորներից մինչև ժողովրդական շարժումները:

Գուցէ, վերջապէս, այս բոլոր միջոցներին դիմելու կարիք չկար. գուցէ պէտք էր հետևել ուէէ աւելի սահմանափակ ուղղութեան, որպէս զի չվատնելով մեր յեղափոխական ուժերն ու միջոցները բազմատեսակ գործերի վրայ, մենք կենտրոնացնէինք նրանց որոշ խնդիրների շուրջը: Տեսնենք:

Համաձայն այն նպատակին, որ մենք յատկացրինք

հայկական շարժման, յեղափոխական գործունէութեան եղանակը պիտի ինկատի ունենար, իմիջի այլոց, եւրոպական միջամտութիւն առաջ բերելու բոլոր հնարաւորութիւնները: Ահա այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ էին դրա համար. հարկաւոր էր, որ մեր բողոքները տեղի ունենային մեծ պետութիւնների՝ աչքի առաջ. որ այդ բողոքները իրենց խիստ բնաւորութեամբ ընդունակ լինէին արտայայտելու կացութեան ամբողջ ծանրութիւնը. որ դրանք կրէին սիստէմատիկ և ոչ թէ պատահական երեւոյթների բնաւորութիւն. որ հայութիւնը երևար իբրև մի ուժ, որին արհամարել չէ կարելի, որի գոյութիւնը կարող է նպաստաւոր լինել եթէ ոչ մարդկային քաղաքակրթութեան, դոնէ այս կամ այն պետութեան համար և որի անհանգիստ, յեղափոխականօրէն բորբոքած արամայութիւնը, ընդհակառակը, միանգամայն վնասակար՝ պետութիւնների շահերին: Աւելացրէք այս բոլորին և այն պահանջները, որոնց պէտք է գոհացում տայ ամէն-մի կազմակերպութիւն, որ ձգտում է որոշ գեր կատարել ընթացիկ կեանքի մէջ — այն է՝ մնիւն իր ուժերն ու միջոցները ըստ կարելւոյն խնայողաբար, գրաւել բոլոր նպաստաւոր տարրերն ու հոսանքները, կանոնաւորել նրանց ընթացքը, — և դուք կը հասկանաք, որ մեր յեղափոխական անցեալում գործադրած կուռ միջոցների ոչ մի մասը ոչ պէտք էր և ոչ էլ կարելի էր զոհել յոգուտ միւսների:

Յ ո յ ց եր և ա ռ շ աւ ա ն ք ն եր կատարելով, յեղափոխականները գործում էին Պոլսում և Տաճկաստանի սահմանների վրայ: Պոլսի նշանակութիւնը կուռ գործի մէջ յայտնի է արդէն և մենք չենք ծանրանայ այստեղ դրա վրայ: Պոլսում յեղափոխականները ոչ միայն Տաճկաստանի սրտումն էին, այլև համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող մի կէտում, ամբողջ եւրոպայի

աչքի առաջ, նրա շահերի անմիջական թատերաբե-
մում։ Մի ատրճանակի պայթում աշխտեղ աւելի է լսե-
լի աշխարհին, քան հարիւրաւոր հրացանների որոտու-
մը երկրի խորքերում։ Սահմանների վրայ գործելով,
մենք նոյնպէս խուլ անկիւններում չէինք գտնուում,
այլ այնպիսի վայրերում, ուր բնականաբար պէտք է
շահագորգութիւնք առնուողը երկու պետութիւն։ Ցուցա-
կան այդ երկու տեսակի ձեռնարկները բաւարարութիւն
են տալիս նաև անտեսաբար ու սխառմատիկ, տեղա-
կան կերպով կռիւր տանելու պայմաններին, որովհետև
դրանք պահանջում են համեմատաբար աւելի քիչ ուժ
և միջոցներ, իսկ նախապատրաստութեան համար աւելի
քիչ ժամանակ — մի հանգամանք, որ ոչ միայն կարևոր
է առհասարակ գաղտնի ձեռնարկների աջող իրագործ-
ման համար, այլև էական նշանակութիւն ունէր այն-
պիսի օրերում, երբ վստահ լինելով Խերոպայի օգնու-
թեան վրայ, յեղափոխական կուսակցութիւնները պար-
տաւոր էին ձգտել ըստ կարելւոյն շուտ բարեօրել տա-
լու ժողովրդի ծանր դրութիւնը։ Հասկանալի է նաև,
որ այդ ձեռնարկները չէին հակասում երկրի գործու-
նէութեան պահանջին։ Ընդհակառակը՝ նպատակ ունե-
նալով թեթևացնել երկրի մէջ տիրող ծանր պայման-
ները, դրանով միայն պէտք է դիւրացնէին և բնականա-
բար առանձին զարկ տալին երկրի գործունէութեան։

Կան սակայն մարդիկ, որոնք ընդունելով ցուցական
գործունէութեան կարևորութիւնը մեր շարժման սկզբ-
բնական շրջաններում, հերքում են յետագայ ցոյցերի
նշանակութիւնը։ «Քանի որ մեր հարցը հերթական էր,
պէտք չէր այս կամ այն ինչ ժամանակ վերստին գրգռել
թշնամուն» — ասում են դրանք համոզուած շեշտով, կար-
ծես թէ երբ մի հարց հերթական է լինում, այդ արդէն
նշանակում է, որ նա այդպէս էլ կը մնայ կամ թէ ան-

պատճառ կը լուծւի աջողութեամբ։ Արդեօք այդ մար-
դիկ հարցրե՞ն են իրենց երբեւիցէ, թէ ժամանակի ըն-
թացքում, շնորհիւ քաղաքական ուժերի և շահերի այս
կամ այն դասաւորման, քանի՞ քանի հերթական հար-
ցեր դիւրութեամբ ծաւլել մի կողմն են դրել կամ մինչև
իսկ մարել են յաւիտեան։ Եւ հէնց վերջին 20 տարւայ
անշան ժամանակամիջոցում մի թէ քիչ առիթներ ու-
նեցանք մեր սեփական աչքով տեսնելու, թէ որպիսի
անգութ խաղերի մատնեց մեր դատը։ Տեղն է յիշա-
տակել այստեղ հետեւեալ բնորոշ փաստը։ Տաճիկ կա-
ռավարութեան երեք պատուիրակներ մին միւսի ետեւից
ժընկէլ եկան՝ հէնց այդ «աւելորդ», «անմիտ» ձեռ-
նարկներից յետոյ, 96, 97 թւականներին, և որ գլխա-
ւորն է՝ իրենց առաջարկութիւնների մէջ նրանք միակ
պահանջ էին դնում՝ դադարեցնել յեղափոխական գոր-
ծունէութիւնը ՊՕԼՍՈՒԸ, իսկ բուն երկրի մասին
ոչ մի պայման, ոչ մի խօսք։ Ուրիշ հանգամանք։ Կան
ոչ մի պայման, ոչ մի խօսք։ Ուրիշ հանգամանք։ Կան
րոպէներ ժողովուրդների կեանքում, երբ կարելի է
հաշտել ամէն բանի հետ, բայց ոչ լուութեան։ Կան
վայրկեաններ, երբ լուութիւնը բարոյապէս բնորոշում
է մի ամբողջ շարժում, մի ամբողջ ժողովուրդ, և այդ-
պիսի վայրկեաններից էին այն ժամանակները, որոնց
հետ կապած են ներկայումս դատափետող ցոյցերը։
Երբ 95 և 96 թւականներին արեան մի ամբողջ ծով
էր պատել Հայաստանին և երբ հայութիւնը, եթէ նա
ստրկածին արարածների մի զանգած չէր, պիտի բռնկ-
ւած լինէր վրէժի միակ հասկանալի զգացմունքով, պի-
տի դառնար վրէժի մի անվերջ աղաղակ, — այդպիսի
մի վայրկեանում, ասում ենք, լուութիւնը պիտի նշա-
նակէր միայն և միայն ամբողջ ազգի կատարեալ բարո-
յական անկումը և յեղափոխական գաղափարի, յեղա-
փոխական շարժման կատարեալ սնանկութիւնը։ Փառք

ուրեմն այն հերոսներին, որոնք ոչ միայն այդ գարշելի լուսթիւնը փոթորկեցին ու հայ ժողովրդի ամենաարդար, ամենաէական զգացումների թարգմանը եղան, այլև միանգամայն ապացուցեցին, որ նոյնիսկ ծանր օրերում նրանք ընդունակ են հաշել իրենց քայլերը և թշնամուն հարածելու համար այնպիսի ձեռնարկներ ծրագրել ու իրագործել, որոնք օտար լրագիրներում տեղ-տեղ նոյնիսկ „հանճարեղ“ անւան արժանացան:

Սակայն բաւականանալ միմիայն ցուցական ձեռնարկներով, այսինքն միմիայն երկրից դուրս կատարւող արշաւանքներով ու ցոյցերով — նախ՝ անկարելի էր իրերի դրութիւնը անտանելի էր հէնց երկրի մէջ, ճնշումներն ու հալածանքները զգալի էին հէնց այնտեղ, ուր ապրում է ժողովուրդը: Իւրեքականաբար երկրում արդէն դիտւում էին յեղափոխական հոսանքներ, արդէն հանդէս էին եկել հոգւով բարձր և ազատութեան կրակով վառւած ուժեր, որոնք պէտք է կատարէին և կատարում էին իրենց գործը — ձգտում էին կազմակերպւել և կուել (Յունօներ, Չաթօ-Շէրօներ, Արաբօներ): Յեղափոխականների կապը դրանց հետ, հետեւաբար, նոր երևոյթներ էր ստեղծում, այլ նպատակ ունէր միայն ամբողջացնել ցրւած ուժերը, կանոնաւորել նրանց ընթացքը և այս կամ այն ձևի իր օգնութեամբ դիւրացնել նրանց գործը — մի դեր, որ յեղափոխականների անհրաժեշտ պարտաւորութիւնների շարքն էր մտնում:

Ընելի ևս: Գուցական գործունէութեամբ ոչ միայն չէր կարելի, այլև պէտք էր բաւականանալ: Ոչ մի հասարակական շարժում չէ կարող յարատեւել և մոնաւանդ յաղթական վախճան ունենալ, եթէ նա ժողովրդականացած չէ ազգի մէջ, նրա ընդարձակ խաւերում: Ընդհանրապէս մի մեծ խնդիր, ինչպիսին է հալածւող մի

ժողովրդի ազատումը ուժեղ բռնակալի ճիրաններից, չէ կարող աջողութեամբ պսակւել, եթէ նա սահմանափակի ժողովրդից կտրւած ու է հասարակական դասակարգով: Այդ մէկ: Երկրորդ՝ ոչ մի ազատութիւն գին չէ կարող ունենալ ժողովրդի համար և չէ կարող հետեւաբար պահպանւել, եթէ ինքը ժողովուրդը չէ գիտակցում ազատութեան պահանջը և չէ մասնակցում նրա անունով յայտարարւած կռիւն. օրից ընկած ազատութիւնից՝ անգիտակից ժողովուրդը չէ օգտւում և հեշտութեամբ կորցնում է այն առաջին պատահած դէպքում: Երրորդ՝ ոչ մի ժողովուրդ չէ կարող իր անվերջ հեծեծանքներով իրական օգնութիւն սպասել արտաքին աշխարհից. կռիւ որոտումները, նւիրական գաղափարով սրբագործւած ռազմի աղաղակներն են, որ արտայայտում են նրա կենսունակութիւնը, նրա հոգեկան արժանիքները. դրանք են, որ ներշնչում են յարգանք դէպի մի ազգ և երաշխաւորում են նրա համար թէ համակրութիւն և թէ ինքնուրոյն ապրելու բարոյական իրաւունք: Չորրորդ՝ սոսկ ցուցական գործունէութիւնը կարող էր ընդունւել արտաքին աշխարհի կողմից իբրև միայն մէկ խմբի, երիտասարդութեան մի օրոշ մասի գործ, որ կապ չունէր ժողովրդի հետ, և այդպիսով կարող էր ջնջւել հայկական բողոքի ամբողջ նշանակութիւնը: Թիւրք կառավարութեան կամ եւրօպական շահերին փնտսելու գործը միտք է ստանում այն ժամանակ միայն, երբ նայում են յեղափոխականների վրայ իբրև ժողովրդային արամագրութեան արտայայտիչներ վրայ. հակառակ դէպքում՝ փնտսողները, „հայկական հարց“ կոչւած մի կողմ թողնելով, կարող են իրենց նպատակ դնել՝ համերաշխ ուժերով վերջ դնելու իրենց հանգստութիւնն ու շահերը ձեռնահալող մի „փնտսակար տարրի“: Ընդ ինչ՝ երբ Պոլսում

պայթող յեղափոխական ձեռնարկի հետ միաժամանակ երկրի մէջ նկատուում է ժողովրդի յուզած տրամադրութիւնը, այն ժամանակ առաջին երեւոյթը ընդունւում է միայն իբրեւ երկրորդի արձագանք, և բնականաբար «փնտասար տարրի» գաղափարը տեղի է տալիս «հայկական դատի» խնդրին — մի հանգամանք, որ արդէն սուլթանը և Էւրօպան, յայտնի պատճառներով, չեն կարող համերաշխ լինել, չեն կարող միանալ:

Բայց մենք զգում ենք, որ այս հոգի վրայ կանգնելով, չենք կարող գոհացում տալ մեր հակառակորդներին: Զգում ենք, որ այս ամենի դէմ նրանք կարող են առարկել. «Մենք սկզբունքով հակառակ չենք այդ բոլորին: Ընդհանուր առմամբ դրանք անհրաժեշտ են, անխուսափելի են, գուցէ նոյնիսկ նպատակայարմար են, բայց... բայց ամեն բան իր տեղն ունի, ամեն բան էլ իր չափը պիտի ունենայ: Զը պէտք է մոռանալ, որ այսօր փոխանակ առաջ գնալու, տեսնում ենք մեր ետեւում հորիւր հազար զոհեր և ընդհանուր յուսահատութիւն... Ահա թէ ինչու մենք կարծում ենք, որ հայ յեղափոխական անցեալում շատ բան չէր համապատասխանում ժամանակի քաղաքական հանգամանքներին, որ յեղափոխական կուսակցութիւնները յայտարարած իր հանդէս եկան, որ նախ քան գործնական քայլերի դիմելը, պէտք էր ժողովուրդը կազմակերպել և առհասարակ երիտասարդական յախուռն զգացումների փոխարէն գործի մէջ պէտք էր ղեկավարւել սառն դատողութեամբ»:

Ամենադառն կսկիծով և վրէժխնդրութեան կրակով լցւած մենք խոնարհուում ենք այն անհամար կորուստների առաջ, որ ունեցաւ մեր տարաբախտ հայրենիքը և որոնք այս առարկութիւնների ծուծն են կազմում: Սակայն թոյլ կը տանք մեզ նկատել, որ մեր դժգոյն

հակաեղափոխականները կամ եսամոլ իմաստակները չեն, որ պէտք է այսօր ժողովրդասիրութեան և հայրենասիրութեան դասեր կարգան յեղափոխականներին — հայութեան ամէնազգայուն տարրին, որ իր կեանքը դրեց նրա դատի աջողութեան համար: Հակառակորդների այս «խրատները» յիշեցնում են մեզ Շէքսպիրի այն հեգնութիւնը, որ արտասանում է հմայիչ Համլէթ իր անհաւատարիմ մօր հասցէին.

Պէտք է նոյն ինքը առաքինութիւնը
ներում աղերսէ զարջ մոլութիւնից,
Այո, եւ խոնարհի, պաղատանք անէ
Եւ հրաման խնդրէ բարիք գործելու...

Հեշտ է, այո, շատ հեշտ, պատմական բարդ, պատասխանատու, յաճախ աննախատեսելի դէպքերը տեղի ունենալուց յետոյ, «քննադատի» դերի մէջ մտնել և սրտացաւի ծիրանի հագած՝ անվերջ կրկնել թէ «այս այսպէս չպիտի լինէր» կամ «այն այնպէս»: Ամէնա-սահմանափակ մարդն անգամ այդ դէպքում կարող է սահմանափակ մարդն անգամ այդ դէպքում կարող է այնքան երեւակայութիւն ունենալ, որ կատարւած իրողութիւնը զարդարէ ունէ փոփոխութիւնով կամ մի նոր գծով, և զինւած այդ տեսակէտով՝ դառնայ պախարակեղածը: Հազարաւոր մարդիկ, որոնք մասնակցել են Ֆրանսիական Զեղափոխութեանը կամ գրել են նրա մասին, ժամանակին պնդում էին, որ եթէ այս կամ այն բանը այնպէս չլինէր, ինչպէս եղաւ, աւելի լաւ կը լինէր, յեղափոխութիւնը աւելի խաղաղ ելք կըստանար, և այլն, և այլն: Եւ եթէ մարդիկ գերծ չեն մնացել այդ տեսակ տարտամ խորհրդածութիւններից մի այնպիսի յեղափոխութեան վերաբերմամբ, որի բարեքները ծաւալւեցին ամբողջ աշխարհի վրայ, — զարմանալու ոչինչ չկայ, իհարկէ, որ հայկական տրիւնալից շարժման մասին խօսողները, այն էլ հայ խօսողները,

կարող են աւելի ընդարձակ ասպարէզ ունենալ պատմական հաղարաւոր կարկատաններ առաջարկելու համար . .

Սակայն մեր հակառակորդների ձեռքից այդ վերջին զէնքն էլ խլելու յուսով, մենք կանգ կ'առնենք բերած առարկութիւնների վրայ ևս, չնայած դրանց անսահման անորոշութեան:

V

Յեղափոխական գործնական ընթացքը քննադատելիս՝ պէտք է իսկապէս յեղափոխական ճանաչած ձեռնարկները գնահատեն կոտորածներից դուրս, այսինքն այն եղանակով, որով մենք քննեցինք այդ ընթացքը նախորդ գլխում: Ուրիշ կերպ վարենք՝ կը նշանակէր պարզապէս հերքել շատ ակներև ճշմարտութիւններ և ի վերջոյ՝ նոյնիսկ մեր շարժման իրաւունքը: Սակայն այդպէս չէ նայում իրենքին ամբոխային տրամաբանութիւնը. նա կարելի է համարում գնել իր ասպետների բերանում այնպիսի խօսքեր, որ մենք բերինք քիչ առաջ, այն է՝ «Յեղափոխական անցեալում շատ բան չէր համապատասխանում ժամանակի քաղաքական հանքամանքներին, չկար անհրաժեշտ նախապատրաստութիւն և ժողովրդի կազմակերպութիւն, չկար գործի մէջ սառը դատողութիւն»:

Ինչ ասել է՝ «շատ բան չէր համապատասխանում ժամանակի քաղաքական հանգամանքներին»:

Երբ 1878-ին Խրիմեան վերագարձաւ Բերլինի Վեհաժողովից՝ նա ասում էր իրեն գիմոյներին մօտաւորապէս հետևեալը.

«Հայերս ոչինչ չստացանք: Այնտեղ ապուրր ուտում էին երկաթ է գդալներով, իսկ մենք ունէինք միայն թղթ է գդալ»:

Այսպէս էր խօսում Խրիմեանի բերանով Բերլին գնացած պատգամաւորութիւնը. այս խօսքերի մէջ էին ամփոփւում այն սպաւորութիւնները, որ ստացել էր հայ պատգամաւորութիւնը Բերլինում և Լւերդայի առաջնակարգ քաղաքագէտների հետ շփւելուց յետոյ: Պէտք է կուէլ — ահա այդ խօսքերի իմաստը: Մի տարի յետոյ 1879 թւի յունիսի 12-ին Պօլսի անգլիական դեսպան Լալար դ հեռագրում էր նախարար Սօլսթրիւրին.

«Եթէ Բարձր. Գուռը չզուշանայ, եթէ նա չգործէ հեռատեսութեամբ ու խոհեմութեամբ, մի գեղեցիկ օր կը ծագի հայկական խընդիւր, ինչպէս որ Լւերդայում ծագեց բուլղարական խընդիւրը, որը պատճառ եղաւ վերջին պատերազմին» . .

Եւ դէնք՝ այդ երկար հեռագրի բովանդակութիւնից երևում է, որ յիշեալ «գեղեցիկ օրը» կը գայ այն ժամանակ, երբ կ'արտայայտւի երկրում հայկական դատի առթիւ ուէշ շարժում:

1880 թւի յունիսի 11-ին վեց մեծ պետութիւններ մի համանման նօտա՝ ուղղւած արտաքին գործերի նախարար Աբեդին փաշային՝ վերջանում էր այս խօսքերով.

«Պարտք ենք համարում ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել այն լուրջ պատասխանատուութեան վրայ, որ իր վրայ է առնում Բարձր. Գուռը, ուշադրեալ այն միջոցների իրադրոծումը (61-րդ յօդւածի պահանջները), որ պետութիւնները անհրաժեշտ են սեպում ինչպէս տաճկական կայսրութեան, այնպէս և մարդջ Եւրոպայի շահերի համար»:

Չ'երկարացնենք: «Կապոյտ գրքերից» պատահական կերպով վերցրած այս կտորները ցոյց են տալիս, որ

տորածների տարիք կամ պատճառ, մենք չենք հաւատում դրան, այլ՝ արեւելեան հարցին ծանօթ հեղինակներից շատերի հետ միասին՝ մնում ենք այն համոզման, որ դա հետեանք էր որքան զարհուրելի, այնքան և անմիա, որքան դժբախտ, այնքան և անձողնի, անորմալ քաղաքական խաղերի — խաղեր, որոնց բացառիկ աշխարհագրական շահերը հասկանալու համար՝ պէտք է ինկատի ունենալ այն սոսկալի, հրեշաւոր անհեթեթութիւնները, որոնք ուղեկից եղան երեւոյթին:

Մի կողմ թողնելով հեռաւոր անցեալը, յիշենք, որ ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ Ռուսաստանը, այս կամ այն միտումներով, միշտ պաշտպանում էր հայկական խնդիրը. նոյն կառավարութիւնը, 1894-ի Սասունի Մասնաժողովում ունէր իր ներկայացուցիչը. դրանից յետոյ նա մասնակցում էր բարենորոգումների ծրագրի մշակման: Եւելի բնական ոչինչ չէր կարելի երեւակայել, քան այն, որ նոյն կառավարութիւնը, թէկուզ միայն ինքզինքը յարգելով, անէր այնուհետեւ հետեւեալ քայլը ևս — պահանջէր ռեֆորմների գործադրութիւնը: Այսպէս էր նախում փաստին ամբողջ աշխարհը. այդպէս վերաբերւեց Մայիսեան ծրագրին և ամբողջ հայութիւնը: Բայց ահա այլանդակութիւնը. այս բոլորի հետ միաժամանակ Լօբանովի «ռուս» երեւակայութեան մէջ սկսում է օրէցօր աւելի և աւելի նւաճումներ անել այնպիսի մի անհեթեթութիւն՝ թէ հայկական բարենորոգումների խնդիրը «կարող է ստեղծել սահմանակից մի նոր Բուլղարիա Ռուսաստանի համար»: Ինչու — որովհետեւ հայերի վիճակը պէտք է փոքր ինչ բարեփոխել, այսինքն՝ նրանք պիտի զբւոյն այնպիսի պայմաններում, որ նւաղ անպատեւեն, նւաղ թալանեն ու հողորեն, կարծես՝ ռուսական բոլոր սահմաններում տաճկահայերից լաւ ապրող և քիւրդերից ու թիւրքե-

րից չմոթւող, չթալանող փոքրիկ ազգութիւնները միմի Բուլղարիաներ են Ռուսաստանի համար, կամ կարծես՝ սուլթան շամիդի ստորագրած բարեփոխումները աւելի ընդարձակ էին, քան սուլթան Մէջիդի շատաթիւններ երբէք ոչ մի կառավարութիւն այնքան խստութեամբ չէր պահանջել թիւրքիայից, ինչպէս 1856 թւականից սկսած այդ պահանջում էր Ռուսաստանը:

Նայենք և Ալբիոնին: Այն Սուբբիւրին, որը 1879-ին անսնելով, որ Բերլինի դաշնագրի կէտերը մեծ մասամբ իրագործւած են, բացի Անգլիայի «արանձին երաշխաւորութեան տակ» առած փոքր-Ասիայի վերաբերող յօդւածը — հարկաւոր սեպեց Զմիւռնիայի ծոցում մինչև իսկ ծովային ցոյց անել թիւրքիայի դէմ — այդ նոյն Սուբբիւրին 1896-ին իր կառավարութեան բացարձակ դաւաճանութիւնը արդարացնելու համար՝ պայցուցանում էր, թէ «Տաւրոսի լեռները անմատչելի են անգլիական նւաւտորմի համար»: Ո՞վ քան լըդ Սուբբիւրին, աւելի լաւ գիտէ, որ աշխարհիս երեսին չկայ ոչ մի ուրիշ պետութիւն, որի ծովային սահմանները պաշարելը, կամ գրաւելը, մի խօսքով, որին վնասելը այնքան դիւրին լինէր, ինչպէս թիւրքիային, որը ոչ մի նւաւտորմ չունի: Թող չ'ասեն մեզ որ Ռուսաստանի ընդգիւծութիւնը պատերազմի վտանգն էր սպառնում Անգլիային: 1895-ի օգոստոս 28-ին Պետերբուրգի անգլիական դեսպանից և նոյն օգոստոսի 29-ին Պոլիս դեսպանից ստացւած հեռագիրները հաղորդում էին անգլիական կառավարութեան, որ Լօբանովը իր կողմից հնարաւոր զիջումների շարքն է դասում նաև «համաձայնութիւնը՝ թողնել Անգլիային և Տաճկաստանին ճակատ առ ճակատ» *): Այս անլուր անհեթեթութե-

*) See Turkey, N° 1, 1896:

Թիւնների տիպարն է ներկայացնում լորդ Ռոզբերի: Այդ
թեթևամիտ, բայց ջղային եսամոլութեամբ բռնած լորդը՝
Գլադստոնի լիվրպոլում յօգուտ հայերի արտասանած
ճառից յետոյ՝ դուրս է գալիս նոյեմբեր ամսին Էդին-
բուրգում խօսելու և բացարձակ դաւաճանութեան
այնպիսի մի քայլ է անում, որ անսպասելի էր ոչ միայն
կողմնակի դիտողների, այլև նոյնիսկ իր ամէնամօտ ու
ամէնաթափանցող քաղաքագէտ-բարեկամների համար,
նա հրաժարում է անգլիական ազատամիտ կուսակցու-
թեան ղեկավարի դերից, պատճառաբանելով, որ Գլա-
դրստոնը և ազատամիտ կուսակցութիւնը պահանջելով
պահպանողական կառավարութիւնից ունէ վճռական քայլ
անել ի նպաստ հայերի, իբր թէ սխալ ընթացք են բռնում:
Բայց լորդի դաւաճանութիւնը չէ վերջանում Գլադստո-
նով, իր բոլոր կուսակիցներով ու հայերով: Լորդը միևնոյն
ճառի մէջ դաւաճանում է և ինքն իրեն: Այդ ճառից
ընդամէնը 8 ամիս առաջ, այն է 1896 մարտի 3-ին, իր
մի ուրիշ ճառով նա պահանջում էր անգլիական կառա-
վարութիւնից շատ անգամ աւելին, քան այդ արեց
Գլադստոն իր վերին աստիճանի զգոյշ ճառի մէջ: Նա
պահանջում էր անգլիական կառավարութիւնից, թէ
կող ճէնց առանց միւս պետութիւնների համաձայնու-
թեան, մենակ գործի դիմել յօգուտ հայերի և
նոյնիսկ պարզ ակնարկում էր, որ այդ առանձին գոր-
ծողութիւնը կարող է արտայայտել ունէ տաճկական
նաւահանգստի գրաւումով ¹⁾:

Անգլո-ռուսական հաւասար տութիւն՝ թու-
նաւորած հրէշաւոր կասկածների ուրակականներով՝ ահա
այն ոտակալի հողը, ուր մեր բախտը որոշելու հրաւիրած
«քաղաքագէտները» կորցրին ոչ միայն իրենց խիղճն ու

ամօթը, որ չեն էլ ուզում ունենալ, այլև իրենց խելքն
ու դատելու ընդունակութիւնները: Տեսէք ինչ էր գրում
Պոլիս անգլիական գեսպանը իր կառավարութեան
1879 թւին.

«Բուլղարական միևնոյն ինտրիգները այժմ
կատարւում են փոքր Ասիայում թէ այն նպատակով,
որ վերականգնեն հայկական ազդութիւնը և թէ՛ իրա-
համար, որ ստեղծեն իրերի այնպիսի մի դրութիւն, որը
սարսափի մի աղաղակ յարուցանէր ամբողջ քրիստոնեայ
ազգաբնակչութեան մէջ և եւրօպական միջա-
մասութիւն առաջ բերէր: Ես մի քանի անգամ
նախազգուշացրել եմ տաճիկ միւստրներին, որ եթէ նրանք
չշտապեն ի կատար ածել Բերլինի դաշնագրի որոշումը
հայերի մասին... այն ժամանակ նրանք կը տեսնեն բայց
արդէն շատ ուշ, որ սուլթանը կը զրկւի մի քանի
դաւաճաններից:»

Ո՞վ է «բուլղարական ինտրիգներ» սարքողը — ռուսը.
ո՞վ է ուզում «եւրօպական միջամտութիւն առաջ բե-
րել» — ռուսը. ո՞վ պէտք է «մի քանի գաւառներից
զրկէ սուլթանին» — ռուսը: Այդպէս է մտածում անգ-
լիացին, այդպէս է հասկանում իրականութիւնը անգ-
լիական «փորձած» դիպլոմատը: Միևնոյն ժամանակ
հարցրէք ռուսին. ո՞վ է հաճկաստանում շարունակ
«ինտրիգներ» լարում Ռուսաստանի դէմ — Անգլիան.
ո՞վ է անգադար հրաւիրում պետութիւններին «միջա-
մտել» հայկական հարցում — Անգլիան, որ ուզում է
Ռուսաստանի դէմ պատնէշ կանգնել փոքր-Ասիայում.
ո՞վ է խրախուսում հայ յեղափոխական շարժումը —
Անգլիան, որ նպատակ ունի դրանով ձեռք բերել հաճ-
կաստանում իր կորցրած ազդեցութիւնը — այդպէս կը
պատասխանէ ձեզ ռուսը, այդպէս կ'ասէ ձեզ ռու-
սական «հեռատես» դիպլոմատը:

Եկէք ու նախատեսէք: Եկէք ու գործունէութեան

1) «Սուլթան և պետութիւններ», Մակկոլի:

ծրագիր մշակեցէք ոչ թէ մարդկային ամբողջ պատմութեան մէջ ուսումնասիրած սկզբունքներն ինկատի առնելով, այլ այն այլանդակ, անօրմալ, ոչ մի հետեւողականութեան չենթարկող քաղաքական կասկածներից ատկոտումները, որոնք ամէն բոլոր կարող են տեղի ունենալ մի ամենալիբը պոլիտիկանի գլխում, մի քաղաքական ղեկգէղի երեւակայութեան մէջ կամ մի տխմար «չինօֆիկի» հաշիւներում — մի «չինօֆիկի», որը նոր պաշտօնի անցած՝ բռնած է նոր բան հնարելու տենչով և անպատճառ իր նախորդներից չնախատեսեւած վտանգներ է ուղում հնարել պետութեան համար... Եկէք ու յարմարեցէք քաղաքական «բոլորներին» պահանջներին: Եւ երբ ու՞րի՞ն յարմարէին յեղափոխականները — ռուսի՞ն թէ անգլիացուն, այն Սօլբերիին, որ խօսում էր Տաւրօսի անմատչելիութեան մասին, թէ՞ այն Սօլբերիին, որ 1896 թւի սեպտեմբերին սպառնում էր սուլթանին թէ՝ «եթէ իր կայսրութեան յոռի վարչութիւնը շարունակի, նա կը զրկւի իր գահից»¹⁾։ այն Լօբանովին՝ յարմարէին, որը գոյութիւն ունէր 1895 թւի առաջին կիսում, թէ՞ այն Լօբանովին, որը պատկերացաւ մեր առջեւ միւսնոյն թւի երկրորդ կիսում։ այն Ռօդբերիին յարմարէին, որ մարտ ամսին էր խօսում, թէ՞ այն միւս Ռօդբերիին, որ զառնացում էր նոյն տարւայ նոյեմբերին: Վա՞ր նոյնիսկ յարմարելու կարելիութիւն կամ գոնէ կարելիութեան ստւեր անգամ:

Եւ թող ոչ դք չկարծէ, թէ մեր յեղափոխական ֆանատիկոսութիւնն է, որ ստիպում է մեզ Եւրօպայի պատասխանատուութեանը ձգել հայկական կոտորածները: Հազարաւոր հրատարակութիւնների մէջ, հազարաւոր ամբիօններից, երկրագնդի հազարաւոր անկիւն-

ներում ամբողջ մարդկութեան մտածող ու զգացող մասը ևս ուրիշ կերպ չգնահատեց այն զարհուրելի հովանաւորութիւնը, որ 61-րդ յօդաւածով արին հայերիս եւրօպական պետութիւնները իրենց այլասեւած ու նախատեսելու ընդունակութիւնից զուրկ դիպումաներով:

Թո՛ղ դրօշմէ ուրեմն պատմութիւնը ժամանակակից Եւրօպայի ճակատին հրէշաւոր դաւաճանութեան յաւիտենական արատը, որից սակայն միշտ ազատ կը մնայ հայ երիտասարդութեան այն փոքրամասնութիւնը, որ ընտրեց կուրի փշոտ դաշտը՝ տոգորած իր ծնող ժողովրդի բարեկեցութեան գաղափարով, պատրաստ միշտ զոհելու սուրբ հայրենիքին...

Սակայն — ասում են ամբոխային տրամաբանութեան ամէն կարգի ներկայացուցիչները — բոլոր քաղաքական խաղերի և անաջողութիւնների առաջը կարելի էր առնել, եթէ յեղափոխական կազմակերպութիւնները՝ մանր «խլրառմաների» փոխարէն՝ աշխատէին նախօրը լաւ պատրաստել, լաւ կազմակերպել ժողովուրդը:

Պէտք չկայ իհարկէ ծանրանալու այստեղ այն խնդրի վրայ, որ «նախապատրաստելու» և ըստ կարելոյն լայն ծաւալով «կազմակերպելու» պահանջը բոլոր գործող յեղափոխականների իգեալն է եղել և կը լինի միշտ: Կուրի դաշտը նետելիս՝ ջանալ ըստ կարելոյն, մեծ ուժ ունենալ համախմբած — դա այնքան բնական, այնքան տարրական և նոյնիսկ այնքան *banal* մի պահանջ է, որ միմիայն կրէտիները կարող են տարակուսել, թէ յեղափոխականները կարող էին արհամարհել այդ պահանջը: Բայց եթէ ոյգպիսի կրէտիներ կան մեր մէջ, թող նրանք ստուգեն մեր կարծիքը ամբաստանող յեղափոխականների ծրագիրներում, թերթերում, պաշտօնափոխականների ծրագիրներում, թերթերում, պաշտօնական մարմինների կամ անհատ գործիչների կեանքում

1) Ed. Driault: « La Question d'Orient », Br. 258:

և այլն: Եւ եթէ դրանից յետոյ էլ դեռ ապացոյցները պակասեն, թող դիմեն վերջապէս հայութեան այն մեծագոյն մասին, որը մի տեղ միանգամայն անտարբեր գտնւեց դէպի ընդհանուր ազգային խնդիրները, միւս տեղ քաղաքացիական արիութիւն չունեցաւ նպաստելու մեր շարժման, երրորդ տեղ հակալեզափոխական յայտնւեց, չորրորդ տեղ հարկ գտաւ մինչև իսկ իր յատուկ սօփոսաներին կտուրները բարձրացնել՝ գործի կողմնակից յեղափոխականների դէմ սալալաթ կանչելու համար: Հայութեան այդ մեծագոյն մասը անշուշտ կը հաստատէ, որ արդարեւ, եթէ գործի յեղափոխականները «քչով» հանդէս եկան, դա, յամենայն դէպս, չէ կարող բացատրել նրանով, որ այդ յեղափոխականները «շատը» չէին ուզում կամ «շատը» ունենալու համար ու է ջանք էին խնայում: Այդ հեղինակաւոր ցուցմունքով էլ հարցը ինքնին կը փակւի՝ միանգամ ընդ միշտ պարզելով, որ այն, ինչ բացարձակ տեսակէտից մեզ թուում է քիչ, համեմատական տեսակէտից եղել է ուժերի այն maximum-ը (ամենաշատը), որ՝ որոշ ժամանակում և որոշ տեղի հանգամանքներում՝ կարելի է համախմբել յեղափոխական գործի շուրջը:

Չենք ուզում երկարօրէն ծանրանալ և այն մասին, որ յեղափոխական ձեռնարկները ոչ միայն չէին հակասում նախապատրաստութեան պահանջին, այլև նրանք անխուսափելի միջոցներ էին այդ պահանջին գոհացում տալու: Կենք միայն կ'ամփոփենք այստեղ զանազան առիթներով այդ մասին «Դրօշակում» յայտնած մեր կարծիքները:

«Եթէ մարդկային անցեալի նախակարապետները իրենց գաղափարներն առաջ մղելու համար սպասէին, որ նախապէս ամեն ոք իրենց հետ համաձայնէր, մեր քա-

ղաքակրթութիւնը դեռ ևս կը լինէր քարի շրջանում», ասել է մի հրապարակախօս՝ մեզ թողնելով մտաբերել այն բոլոր խաչերը, խարոյկները, կախաղանները, գիօտիները, բանտերը — մի խօսքով՝ արեան ու անհամար տանջանքների այն հսկայական հնոցները, որոնց միջից անցել են յեղափոխիչ գաղափարները: Ինչպէս երեսայի համար անհրաժեշտ է սիրող մայրը, այնպէս էլ յեղափոխական գաղափարի աճման համար միշտ անհրաժեշտ են եղել մութ բանտերի խոնաւ օրօրոցները, երկաթէ շղթաների բազմալեզու նանինները և կարմիր դահիճների մահաբեր գուրգուրանքները: Ուրիշ եւք չկայ հիճների մահաբեր գուրգուրանքները: Կամ այլ խօսնոր գաղափարների յաղթանակի համար, կամ այլ խօսքով՝ չկայ ուրիշ միջոց յեղափոխական գործը նախապատրաստելու համար: Այո՛, չկայ այս աշխարհում պաշտօնաւորութեան համար: Այո՛, չկայ այս աշխարհում աւելի կրթիչ օրինակ, քան գործերի կենդանի օրինակն է. չկայ աշխարհում ոչ մի լսարան, ուր կարելի լինէր ժողովել այնքան ունկնդիրներ, որքան ունենում է գործի ասպարէզը նեւաւած յեղափոխական քաւրօղիչը. չկայ ոչ մի ձայն աշխարհումս աւելի հեռու, աւելի մեծ տարածութեան վրայ լսող, քան գործերի գոռում-գոչիւնն է. չկայ ոչ մի լեզու, որով կարելի լինէր խօսել ամբողջ մարդկութեան առաջ հասկանալի խօսքերով, բացի գործերի լեզուից:

Եւ իրաւ: Ո՞վ աւելի մեծ համարձակութիւն, աւելի մեծ բարոյական իրաւունք կ'ունենար անձնւորութեան հրաւիրել ժողովրդի բոլոր կենսունակ տարրերին, քան ինքը՝ առաջինը արեան դաշտ նետող յեղափոխականը: Ո՞վ արդեօք, ի՞նչ մարդ, ի՞նչ քարոզիչ կամ բարոյներ կարող էին Պօլսից մինչև Վան, Ռուսաստանից մինչև Ամերիկա ցնցել հայութիւնը՝ բոլորի սրտին միևնոյն ջարկը հաղորդելով, բոլորի առջև պարզ ամփոփելով մեր ընդհանուր ազգային իղձերը, քան այդ անուամ էին

յեղափոխական ձեռնարկները: Ո՞ր գրողը արգելաբան, ո՞ր լեզագետը, ո՞ր հարուստը, ո՞ր հռետորը կարող էր հայկական պահանջների մասին այնքան հրատարակութիւնների մէջ, այնքան լեզուներով, այնքան գրել, այնքան տպագրել, այնքան սրտեր ու մտքեր յուզել, որքան գրել տպագրել զգալ ու մտածել էր տալիս հայ ժողովրդի ծանր, անօրմալ, գոփոխալի կացութեան թարգմանը—յեղափոխական բողոքը: Ո՞ւր են վերջապէս—հրոսակային կամ տէնօրական, զինատար կամ պարտիզանական մեքերի կռիւներից դուրս—այն դահլիճները, այն զօրանոցները, ուր հայը պիտի վարժէր արեան գործի մէջ և յեղափոխական բանակներ „պատրաստէր“ կամ „կազմակերպէր“:

ԳԺԼար չէ, իհարկէ, գերագրական ածականների մի ամբողջ բեռ շալկած, նկարագրել միամիտների առաջ „լուռ ու մունջ նախապատրաստութիւնների“ ֆանտաստիկական հեռանկարը՝ անպայման յաղթանակով պսակւած, և յետոյ զէնք դարձնել այդ զառանցանքները նոյն նախապատրաստութեան գործին ամբողջ հոգւով նւիրւածների դէմ: Բայց „le superlatif est le cachet des sots“ (գերագրական ձևը յիմարների կնիքն է)—վաղուց ասել է Մետերնիխ, և մեզ թոյլ կը տրւի, իհարկէ, եթէ ոչ Մետերնիխից աւելի հեռու գնալ, գէթ համաձայնել նրա հետ: Հասկանալի վերջապէս, որ անմտութիւն է պահանջել մարդկանցից մի բան, որ անկարելի է իրագործել: Ինչպէս պատրաստել „տարիների ընթացքում լուռութեան մէջ“: Պէ՞տք է, որ երկիր մտնեն մարդիկ. պէ՞տք է, որ դրանք տեսնւեն, խօսեն, համոզեն, բանակցեն կարեւոր անձանց և տեղերի հետ. պէ՞տք է գրագրութիւն ունենան. պէ՞տք է զէնք տարածեն, ստանան, գնեն, պահպանեն, տե-

ղափոխեն. պէ՞տք է զէնքի և նրա գործածութեանը ծանօթացնեն մարդկանց, թէ՞ ոչ: Փորձեցէք միայն փուչ խօսքերից կենդանանար գործի անցնել. փորձեցէք միայն շատ կարճ ժամանակ—այո, թէկուզ ամէնակարճ ժամանակ—„նախապատրաստութեամբ“ զբաղել, և դուք կը տեսնէք, որ լուռութիւնը ձեր գործում շուտով կը խանգարուի: Թշնամին ոչ ձեզնից թոյլ է, ոչ էլ աւելի վատ կազմակերպւած: Ուր որ գնաք, նրա ցանցերը, նրա սահմանափակումները, նրա պաշտօնական և ոչ պաշտօնական գործակալները կանգնելու են ձեր առջև դէմ յանդիման, և այսօր չէ եգուց՝ դուք պիտի բռնւէք գործի վրայ: Ըհա թէ ինչու „լուռութիւն“ քարոզողները նրանք են մեծ մասամբ, որոնք ոչ մի առնչութիւն չունեն գործնական յեղափոխութեան հետ: Ըհա թէ ինչու հսկայական „նախապատրաստութեան“ քարոզների հետ նրանք դատապարտւած են „քաղաքակրթական“ զարգացման մաշւած երգերը կրկնելու, տեղը եկած ժամանակ հնչեցնելու նաև „համբերութեան“, „հաւատարմութեան“, կամ „տեսական յեղափոխութեան“ քարոզները: Մի թշնամի, որ ունի դարաւոր կազմակերպութիւն, որ իր ամբողջ քայքայման հետ դեռ ընդունակ է կանոնաւոր պատերազմներ մղել և երբեմն յաղթել իր հակառակորդներին,—հեշտ բան չէ այդ թշնամուն այնքան երկար ժամանակ խաբւած պահել, որչափ կը պահանջի նրա ուժը հակակշռող ուժ կազմակերպելու համար երկրի մէջ: Այդ ձգտումներում դուք աջողութիւն չէք կարող ունենալ և հետևաբար՝ թշնամուն սիստեմատիքաբար խաբել ձգտելով՝ դուք սիստեմատիքաբար խաբած կը լինէք միայն ձեր բարեկամներին ու ընկերներին, որոնք միամտաբար հաւատալով ձեզ՝ թէ դուք կարող էք և պէտք է խաբէք

Թշնամուն, մի գեղեցիկ օր կը տեսնեն, որ մի աշուն
իր ետք ետ ձեզնից խաբւել—աւելի ոչինչ:

Այդպիսի փոխադարձ յարաբերութիւններ, իհարկէ,
միանգամայն վայել յարաբերութիւններ են յստակաթմ
պոռացող սօփթաների և իրենց բարեկամների միջև, և
մենք դրա դէմ ոչինչ չունենք ասելու. բայց այդ «սա-
լաթմներ» իսկական արժէքը վերջապէս հասկանալու-
համար մենք մի րոպէ մի կողմ կը թողնենք մեր հայեացք-
ները գործի վրայ և կը կանգնենք մեր «քննադատների»
տեսակէտի վրայ: Հակառակ տրամաբանական ու սօցիո-
լոգիական ամեն օրէնքի՝ համաձայնենք մի րոպէ, որ
հնարաւոր էր լուծեան մէջ պատրաստուել և այնպէս
հրապարակ դուրս գալ: Ենթադրենք, որ—թէկուզ
գիւթական գաւազանի մի հարեւածով—յեղափոխական-
ները գործի դիմէին՝ բաւական լայն չափերով կազմա-
կերպած ժողովրդի հետ: Միթէ՞ մենք կարող կը լի-
նէինք հաստատապէս ասել, որ այդ դէպքում մենք
արդէն ապահոված կը լինէինք մեր ազատութեան
գործը: Ո՛ր է ուժերի այն *minimum*-ը (ամէնաքիչ
չափը), որ պահանջուում է գործ սկսելու համար: Աւեր-
ջին յոյն-տաճկական պատերազմի ժամանակ Յունաս-
տանը, իբրև անկախ երկիր, իր մինիստրներով, իր զին-
ւորական խորհուրդներով, սեփական խորհուրդներով,
սեփական հողի վրայ, իր ազատ զօրանոցներում ժողո-
ված, կրթած և կազմակերպած 60—70 հազար զօրք
դուրս բերեց Տաճկաստանի դէմ և էլի յաղթեց: 2է՞ր
կարող արդեօք մի այդպիսի դժբախտութիւն մեզ հետ
ևս պատահել, թէկուզ կուրս դաշտ դուրս եկած լի-
նէինք «մեծ պատրաստութիւններով»: Մեզ կարող են
իրաւամբ նկատել, իհարկէ, որ «գաղափարով ոգեւորած
մի յեղափոխականը արժէ ամենապակասը տասը այն-
պիսի պաշտօնական կուռղներ, ինչպիսին է զինւորը,

այն էլ յունական զինւորը, և ուրեմն օրինակը համո-
զեցուցիչ է: Դիմենք ուրիշ օրինակների: Բուլղարները
ապստամբել են 1828, 1837, 1841, 1862, 1867,
1868, 1872 և 1876 թւերին. ազատուել են 1878-ին.
ուրեմն շարժումը տեւել է 50 տարի, ունենալով 44
տարւայ ընթացքում անընդհատ անաղոլութիւն: Յոյ-
ները ապստամբել են 1770, 1798, 1801, 1812,
1820—1829 թւերին. ազատութիւն գտան 1829-
1830 թւին, այսինքն 60 տարուց յետոյ, շատ ան-
գամ տեղիք տալով զարհուրելի կոտորածների և ամ-
բողջ Պելոպոնէսի ու Մօրէայի կատարեալ աւերման:
Միթէ՞ բուլղարները և մանաւանդ յոյները միշտ «ան-
պատրաստ» են կուրս դուրս եկել, որ տասնեակ տա-
րիների ընթացքում միմիայն սոսկալի ձախորդութիւն-
ներ են ունեցել: Այսօրւայ ազատ իրէտէն, որ իր
կուրս սկսեց դեռ Յունաստանի հետ միասին, ապրս-
տամբել է աւելի քան տասն անգամ՝ պաշտպանելով
իր դատը ամբողջ 128 տարի: Սերբերը կուրս են 40
տարու չափ և նախ բան ազատելը՝ պարտութիւններ
են կրել շատ անգամ: Ռումինական շարժումը, նոյն-
պէս արիւնով ներկւած, տեւել է ոչ պակաս 100 տա-
րուց: Բոսնիա և Հերցեգովինա կուրս են 1830 թւից
մինչև 1870-ը: Իրլանդիան 600 տարի է չէ ընկճում
իր ազատութեան տենչանքների մէջ, չը նայած իր մի-
լիօնաւոր զօհերին: Դեռ երէկ մարտնչող, հերոսական
Վուբան միմիայն մեր դարում երեք խոշոր ապստամ-
բութիւններ է ունեցել՝ միմիայն վերջին ապստամբու-
թեան ժամանակ 200 հազար զօհ տալով: Իտալական
յեղափոխութիւնը 60 տարի պահանջեց յաղթանակը
տանելու համար: Հարցնում ենք. միթէ՞ սրանք բոլորն
էլ ամեն անգամ «անպատրաստ» են պատմական բեմ

դուրս եկել, որ չեն կարողացել մի անգամից իրենց ազատութիւնը ապահովել...

Ընթերցողը տեսնում է ուրեմն, որ „լուրջ“ նախապատրաստութեան պահանջները — որքան էլ շեշտակի ձևերով կրկնեն նրանց հայ դպիրներն ու դպրիկները — իսկապէս զուրկ են լրջութեան ուժէ յատկութիւնից և ուրիշ կերպ չէ կարելի հասկանալ այդ պահանջները, բայց եթէ այն մտքով միայն, որ „յեղափոխական կուրը այնպէս պիտի մղէր, որ արդէն անպայման յաղթանակած լինէր“: Բայց եթէ պատմական երևոյթները պէտք է քննեն ոչ թէ իրենց ժամանակի և տեղի հետ սերտ կապւած պայմաններում, այլ ցանկութիւնն ենք ի տեսակէտից, ո՞ւր կարող են վերջանալ այս տեսակ գանգատների սահմանները: Լրեակայեցէք մի րոպէ, որ մենք այնքան բախտաւոր լինէինք, որ մինչև օրս միմիայն յեղափոխական շարքերից լինէինք զոհեր տւած, բայց և այնպէս՝ դեռ ևս ապարդիւն, չէ՞ր կարելի միթէ այդ դէպքում ևս ցանկութիւնների հարուստ աշխարհից պոկել բաղձանքների մի նոր փունջ և կրկին դատափետել յեղափոխականներին, որ դրանք — շնորհիւ իրենց „անպատրաստութեան“, „սառն դատողութեան“ բացակայութեան, „բաղաբական անփորձութեան“ և այլն — միայն ծծում են սերնդի ամենալաւ ուժերը և վատնում ահագին միջոցներ առանց ոչ և „արդիւնքի“: Ենթադրենք այնուհետեւ, որ յեղափոխականներին աջողած լինէր որոշ զոհերով այս կամ այն բարեփոխումները ձեռք բերել չայաստանում, միթէ՞ դժւար կը լինէր այստեղ էլ մեղադրել նրանց, որ — շնորհիւ իրենց „անպատրաստութեան“ և այլն — չկարողացան գործը այնպէս տանել, որ զոհեր բիչ տային կամ միևնոյն զոհերով աւելի մեծ փոփոխութիւններ

ձեռք բերէին: Չէ՞ր կարելի միթէ մի փոքր էլ դէնը գնալ և հիմնելով նոյն „անպատրաստութեան“, „սառն դատողութեան“ բացակայութեան, „բաղաբական փորձառութեան“ վրայ՝ պահանջել մինչև իսկ, որ ամենւին զոհ չտային, այլ անպէս միմիայն բաղաբական աջող խաղերի և մեծամեծ կապերի միջոցով՝ ուղղակի առաջ քշէին եւրոպական միջամտութեան գործը և ապահովէին հայկական հարցի նպաստաւոր լուծումը: Եւ այդպէս շարունակելով՝ չէր կարելի միթէ հասնել վերջապէս գամու-թաթիպայի „շայի բաղաձանքին“:

„Ախ, ինչպէս կուզեմ տեսնել մեր հային
Ազատ, ապահով, կրթեալ, ինքնագոյ,
Ամէն հայի տուն — դրախտ երկնային...
Լոկ այդ քանն ինձնից շուգնար մէկ զոհ...“

Ախ, ինչպէս կուզեմ տեսնել չայաստան
Մի օր ազատւած թշնամու ձեռքէն,
Հայի երկիրը — հայի սեփական...
Լոկ այդ չի բաժանէր ինձ իմ կուզէկէն...“

Բայց — բարեբախտաբար թէ դժբախտաբար, չգիտենք — բաղձանքները չեն, որ ընթացք են տալիս կեանքին: Ռուսերէն մի առած ասում է, որ „դժոխքի ճանապարհն էլ բարի ցանկութիւններով է սփռւած“, բայց և այնպէս մենք գիտենք, որ այդ ճանապարհը առհասարակ հրապուրիչ չէ մարդկանց համար: Սակայն, ընթերցող, ոչ զարմանա՛ք և ոչ էլ զայրանա՛ք: Ամբողջ իսլային տրամաբանութեան մատնած բոլոր գլուխների ընդհանուր ճակատագիրն է այդ — մի ճակատագիր, որ միշտ իր անգթութեան դագաթնակէտին է հասնում մանաւանդ մեծ ձախորդութիւնների դէպքերում: Գա մարդկային ամբողջ պատմութեան մէջ զիտւած մի ընդհանուր երևոյթ է, որ շեշտում են բոլոր ուղղութիւնների սծցիօլոգները:

«Ամենազարգացած հասարակութիւնների մէջ—ասում է, օրինակ, Վօրմս իր „Organisme et Société“ աշխատութեան մէջ—հասնում են դժբախտութիւնների միջոցին, մինչև իսկ միմիայն երեւակայական դժբախտութիւններից ծնւած երկիւղի ազդեցութեան տակ, երբեմն վերածնւում են հին ժամանակների ամենաառատափելի, յաճախ ամենաբարբարոս սովորութիւնները»:

Ուրիշ խօսքով և մեր նիւթին յարմարեցնելով՝ դա նշանակում է, որ ընդհանուր ազգային դժբախտութեան ժամանակ՝ մարդկային կորուստների, մարդկային կոտորածների հետ անմիջապէս կապւում են նաև մտքերի անխնայ կոտորածներ: Ահա թէ ինչու հասկանալի է, որ աջողութեան օրերում դժգոհ «խոհեմների» թիւը ոչ այնքան մեծ կը լինէր և ոչ էլ այդ «խեղօքները» կը կարողանային այնքան ունկնդիրներ գտնել, որքան այժմ: Աջողութեան օրերում ընդհանուր յոյսերի պայծառ ալիքները իրենց բուռն հոսանքի մէջ կ'առնէին այսօրւայ նոյնիսկ հոգեպէս սնանկ դժգոհներին, և դրանք այն ժամանակ ոչ մի առիթ չէին բաց թողնի՝ նոյն կոտորների վրայից, որտեղից այսօր արշաւանքներ են քարոզում գործի յեղափոխականների դէմ, պոռալ արարաշխարհին, որ նրանք միշտ էլ հաւանել ու օգնել են ամեն կարգի յեղափոխական ձեռնարկներին, որ միշտ էլ համոզւած յեղափոխականների շարքումն են եղել, որ նոյնիսկ առանց իրենց մասնակցութեան ոչ մի աջողութիւն ձեռք բերւած չէր լինի և չէր բաց ներկայ սե օրերում դրանք — «խեղօքներին» յատուկ տրամաբանութեամբ, նաև «հոտառութեամբ» — յարմարւում են միջավայրին և ստւարացնում «քննադատների» շարքերը՝ մինչև որ վաղը միւս օր, երբ պատմական անիւր ունէ ձեռով կը թերւի յոգուտ հայութեան, կրկին նրանք յախուռն հոսանքով կը շտապեն ամենակատաղի յեղափոխականների աթոռները գրաւել, մոռանալով և

նոյնիսկ հերքելով, որ հէնց այն րոպէին՝ երբ պատմական անիւր թերւում էր, նրանք դեռ ևս քափ ու քրտինք էին թափում՝ ամբօխի առաջ իրենց «քննադատութիւններին» աւելի, և աւելի համոզիչ ձև տալու...

Ամփոփենք մեր կարծիքները:

Ասել թէ յեղափոխականները նախ քան գործնական քայլերի դիմելը՝ պէտք է վաղօրոք լաւ «կազմակերպւելէին» և չէ—դա միևնոյն է թէ ասել, որ գործը պէտք է լաւ տանէր: Պարզ է, որ այդ տեսակ «խորհուրդները» ոչ դրի համար արժէք չեն կարող ունենալ: Գործը, յեղափոխական գործը, լաւ տանելը—մեր իդէալն է արդէն. բայց ինչպէս պիտի տանւէր այդ գործը կամ ինչպէս պիտի տանւի, որ լաւ լինի, որ լաւ կազմակերպւած լինենք և չէ—ահա ամբողջ հարցը, որի դիմաց իրար խառնւում, իրար հակասում, իրար ոչնչացնում են մեր «խոհեմների» խորհուրդները, մեր «սօփոսադպիրների» սալավաթները, մեր «քննադատող» դատարկ կարասների՝ ներդաշնակցութիւնից զուրկ, անմիտ ու միապաղաղ ձայները:

«Պատրաստութեան» կամ «վաղաժամութեան» անմիտ ողբերի մէջ չէ կայանում մեր շարժման աջողութիւնը (որովհետև իսկապէս երբ յեղափոխական նախաձեռնութեան մէջ մի բան կատարւում է կամ կարելի է կատարել, դա ինքնըստինքեան արդէն նշանակում է, որ «ժամը» հասել է), այլ կուէի յարատուութեան մէջ: Մեր դատը վաղուց է հայերիս համար սոսկալի մի վերքի նշանակութիւն ստացել: Շնորհիւ թիւրք կառավարութեան կատարեալ կուրութեան՝ նա նոյն վերքի նշանակութիւնն է ստացել թիւրքիայի համար ևս: Թէ մենք և թէ թիւրքիան ընտրել ենք այդ վերքի դէմ

վիճակը Բոսնիայի միջոցով մենք գիտեցինք յեղափոխութեան, թիւրքիւն՝ մեզ կոտորելու միջոցին: Մեզ մնում է ուրեմն երկուսից մէկը—կամ սեփական ձեռքով թաղել մեր դատը, կամ թէ շարունակել մեր կռիւն Բոսնիայի, որ նա՛ թիւրքերի գէմ մինչև այժմ ուղղւած դժգոհութիւնների, պաշտօնական բողոքների և թղթի սպառնալիքների շրջանը անցնելով, վերջապէս մի վերջ դառնալ նաև այն ազգութիւնների ու պետութիւնների համար, որոնք կապ ունեն թիւրքիայի և մեր հարցի հետ: Այն օրը, երբ դրանք ևս կը համոզւին, որ այդ վերջի գէմ պէտք է դիմել վերաբոսութեան, մեր դատը ապահովւած կը լինի այդ օրը կը լինի և մեր աջողութեան օրը:

Չը մոռանանք, որ մեր մօտիկ անցեալը—որքան և ծանր լինի դա մեզ՝ ժամանակակիցներս համար—պատմութեան մէջ շատ աննշան շրջան պիտի համարուի, որպէս զի կարելի լինի նրանից ուէ համարձակ եզրակացութիւնների յանգել: Մի թող, անգէն, ցիրուցան, բաւականաչափ անհատական և ռազմական բնազդներով աղքատ ժողովրդի ազատագրական շարժումը այնպիսի մի հասարակական երևոյթ է, որ իր առաջին բողբոջները ձգելուն պէս՝ հասունութեան հասնէր: Այդպիսի մի աջողութիւն, ինչպէս վերել տեսանք, չեն ունեցել նոյնիսկ մեզնից աւելի նպատաւոր պայմաններում գտնուող ազգերը.— ո՞ր մնաց նոյնը պահանջել ընդամենը տասը տարւայ հասակ ունեցող մանուկ հայ յեղափոխութիւնից:

Այո՛, անցեալի կորուստները ճշդում,՝ ձմրում՝ են մեր սրտերն ու մտքերը, բայց չնմանենք Թուրքիոյի սի այն հերոսին, որը կուր միջոցին փոխանակ իր հակառակորդի հարւածներին դիմադրելու, փոխանակ աշխատելու նրա մարմնի ամենազգայուն կէտերին հար-

ւածներ տեղալու, ձեռքերը սեղմում էր մարմնի այն տեղերին, ուր ընկնում էին հակառակորդի հարւածները: Ասկած չկայ, որ այդպիսի մի ընթացք մեզ կը տանէր միայն դէպի անպայման կորուստ, այն ինչ՝ յարատեւ կռիւր դեռ շատ բան կարող է խոստանալ մեզ: Ի՞նչ գիտէ՝ թէ ինչ գոյնով պիտի լուսաբանեն այսօրւայ մեր կորուստները 50-100 տարուց յետոյ, երբ դրանք կը կապեն հետեւողականութեամբ՝ մեր կեանքում տեղի ունենալիք յետագայ երևոյթների հետ: Ո՞ր ազգը արդեօք—երբեմն ստրուկ, իսկ այժմ՝ ազատ—չէ մոռացել իր կրած զարհուրելի կորուստները: Ո՞րը արդեօք դրանցից կը փոխէր այսօրւայ իր ազատութիւնը նախկին վիճակի հետ և անցեալ կեանքի այնպիսի մի ընթացքի հետ, ուր ոչ մի զոհողութիւն, ոչ մի աւելում չլինէր կատարւած: „Չկայ մարդկութեան համար աւելի գեղեցիկ յոյս, քան մի ճշւած ազգի յարութիւն առնելը“—ստիպւած է եղել խոստովանել նոյն իսկ այնպիսի մի հրէշ, որպիսին էր Ղիզրայէլի:

Յարատեւ կռիւ—յաճախ և երկար ժամանակ գուցէ անաջող՝ շնայած երբեմն նոյնիսկ իր լայն ծաւալին,—ահա թէ ուր է մեր փրկութեան բանալին: Պահպանենք, շարունակենք կռիւր, որպէս զի լայնանայ, ընդարձակի, և ընդարձակելով՝ յարատեւի —ահա դէպի մեր նպատակը տանող միակ ճանապարհը: Չը շեղենք այդ ճանապարհից, որ պատճառների և հետեւանքների կապակցութեամբ ունի պատմութեան մէջ հաստատւած օրէնքի ուժ. չը շեղենք այդ միակ ճանապարհից, որ սփռւած է յուսատու ապագայի գրուիչ ծաղիկներով...

ՊԵՏՄԵԿԱՆ ՉԱՐԻՔ

Երեք թոյլ էինք անցեալ յեղափոխական կուռի ընթացքում, մենք զօրեղ չենք և այժմ Զանազան կարգի, զանազան բնազդների հայեր, ընդունելով միևնոյն երևոյթը իբր փաստ, տարբեր բացատրութիւններ են տալիս դրան:

»Ամբոխային տրամաբանութիւն« վերնագիրը կրող յօդաւոճների մէջ մենք արդէն խօսել ենք այդ բացատրութիւններից մի քանիսի մասին: Նոյն յօդաւոճներում ցոյց ենք տալիս նաև երկու տեսակի պատճառներ, որոնք կարող են որոշ չափով լուսաբանել մեր ներկայ թուլութիւնը:

Բայց այս երկու պայմաններից դուրս՝ կան և ուրիշ պատճառներ, որոնք նոյնպէս ինկատի պէտք է առնեն ներկայ հարցը աւելի լաւ լուսաբանելու համար: Գրանցից մէկը, որի վրայ այժմ մանաւանդ մենք մտադիր ենք կանգ առնել, — դա միջավայրի անհրաժեշտ խնդիրն է, որի շնորհիւ ամէն-մի հոսանք միշտ իր արտայայտութիւններում այլափոխուում, այս կամ այն ուժը, այս կամ այն գոյնն է ստանում: Համամարդկային ընդհանուր օրէնքները անկարող են դեռ բացատրել բոլոր այն երևոյթները, որոնք տեղի ունեցան կամ դժբախտաբար տեղի չունեցան մեր շարժման մէջ: Այդ նպատակին հասնելու համար մենք պէտք է վերցնենք նաև հայկական այն ուրոյն մթնոլորտը, զուտ ազգային մեր այն նկարագիրը,

որի պայմաններում պէտք է զարգանար մեր շարժումը:

Չկայ մարդկային պատմութեան մէջ շրջան, որ նախապատրաստած չլինէր նախորդ շրջանում կամ շրջաններում: Լաւը կամ վատը յայտնի ժամանակում, մանաւանդ երբ դրանք արտայայտուում են աչքի ընկնող, խոշոր ծաւալներով, անշուշտ ունեն նախորդ անցեալում իրենց որոշ արմատները, և որքան լաւը, դրականը պէտք է նկատուի անհրաժեշտ արդիւնքով արձատրութիւն արժանաւոր անցեալի, նոյնքան էլ վատը, բացասականը պէտք է համարուի բնական արդիւնք: պատիժ յանցաւոր անցեալի: Այդպէս, օրինակ, միապետական ռէժիմի սահմանափակում կամ կատարեալ կործանում, ստրուկների ազատութիւնը, ընտրողական սկզբունքը, ընդհանուր ժողովրդական ձայնատուութիւն, գիտութիւնների ծաղկում և այլ բարիքեր քաղաքակրթական երևոյթները պատրաստել են երկար ժամանակների ընթացքում: Նոյնպէս և բացասականները. Հռոմէական կայսրութիւնը վերջացաւ 476 թւին, բայց ամէնքին յայտնի է, որ նրա անկումը արդէն փաստ էր Խէօդօրոսի օրերից, իսկ այդ օրերը իրենց ծնունդն առին դեռ բրիտանեութեան առաջին տարիներում՝ Վալիգուլանների և Ներոնների հետ: Բիւզանդիոնը ընկաւ 1453 թւին, Վոստանդին Պալէօլօգի օրով, բայց ով չգիտէ, որ այդ կայսրութիւնը արդէն իր կեանքի կէսից թեքուում էր շարունակ դէպի անկում: Գրանսիական միապետութիւնը խորտակեց Վիզոփիկոս XVI-ի օրով, բայց մենք գիտենք, որ Վիզոփիկոսը անձամբ ոչ մի մեղք չունէր նախկին ռէժիմի վատութեան մէջ և նոյնիսկ, իբրև անձնաւորութիւն, ինչպէս և Վոստանդին Պալէօլօգը, վատ մարդ չէր:

Չունենք և մենք մեր անցեալում այնպիսի գործօններ, որոնք կարող էին մեծ նշանակութիւն ունենալ

այսօրւայ մեր թուրութեան, այսօրւայ մեր դժբախտութեան փաստում:

«Հայ հեղինակի պարտականութիւնն է—առում էր Ստեփանոս Նազարեանցը 1860 թւին—այսօր ցուցանել անաչառապէս, թէ հայոց ներկայ, այժմեան դրութիւնը չէ մի պատահական բան, մի անիրաւ ընկալեց բազմի կողմից դէպի Հայկի որդիքը, այլ մի հարկաւոր հետեանք նոցա թողլ և աննշան պատմական կեանքի, նոցա անբաղաճապէս կառավարութեան... նոցա կործանիչ անմիաբանութեան... անմիտ, մասնաւոր անձնասիրութեան այնպիսի միջոցներում, երբ հայրենիքը պահպանելու համար պիտոյ է լռէին և պապանձէին առանձնական ախտերը, և հայրենիքի պահպանութիւն պիտոյ է լինէր միակ օրէնքաւոր առաջնորդը և միակ նպատակը իւրաքանչիւր մասնաւորի առանձնապէս և ամենեցուն ընդհանրապէս: Ուր հարկաւոր է եղել միաբանութեամբ գործ դնելու թշնամու դէմ քաղաքական առաքելութիւններ, հայերը՝ անձնական շահը վերադասելով ընդհանրից, կործանւել են ինքեանք իւրեանց մէջ... Եթէ կան ազգի հոգու մէջ մի բանի կայծ եր կենդանութեան, ինդ ազգի բարեմիտքը, ձեռք ու սիրտ առած միմեանց, դար թեյն են ու բոլոր բանն զբաւնց (կայծ եր)»: Ապա թէ ոչ, անտարակոյս է, որ շատակեր Առնոսը կուտէ և կը մաշէ մեզ իբրեւ անպիտանալի որդիք ժամանակի»:

Եւ սկսեցին «ազգի բարեմիտքը զարթեցնել և բորբոքել ազգի հոգու մէջ եղած կենդանութեան կայծերը»: Այդ «բարեմիտներն» էին ինքը Նազարեանց, Միքայէլ Նալբանդեանց, Գամառ-Քաթիպա, Բաֆֆի, Արծրունի—մեր վերջին երկու սերունդի ամենախոշոր աստղերը: Սակայն, ինչպէս հրեղէն խօսքերի այդ տիտանները իրենց գործունէութեան շրջանում երբեք չմոռացան այն միջավայրը, որի հետ գործ ունէին, նոյնպէս և նրանց հարազատ յաջորդ՝ հրեղէն գործերի հեղինակ յեղափոխական երիտասարդութիւնը՝ չպէտք է անտես առնէ այն որոշ պակասութիւնները, որոնց կնիքը կրում է մեր տխուր անցեալը:

1862 թւին՝ նոյն Նազարեանցը գրում էր.

«Մեր հայերը ասիական բռնակալութեան տակ—ինչպէս նոյն պայմանների մէջ սովոր է պատահել նոյն բանը ամենայն ազգերի—ուսել են միմիայն խորամանկութիւն և խարդախութիւն... երբէք մտաբերել չեն դոքա թէ միաբանութեամբ կարողացած կը լինէին իւրեանց հասարակաց թշուառութիւնը ինքեանցնել: Այսպէս յառաջացել է մեր մէջ այն առանձնութեան հոգին, այն անսեր բարքը, այն կոպիտ անձնապաշտութիւնը, որ չէ թողում հայերի մէջ գոյանալու մի ընկերական բան, մի հասարակօգուտ ձեռնարկութիւն»:

«Լեոնի Վշտի» հեղինակ Սմբատ Շահազիզեանը՝ բերելով Նազարեանցի այս խօսքերը իր «Հրապարակախօս Չայնի» մէջ (Երես 218), աւելացնում է իր կողմից.

«Եթէ մինին դարկում են, միւսը փոխանակ օգնական լինելու իւր ընկերներին, փախչում է... Երևի, մեր ազգը, երկար տարուբերելով ասիական լծի տակ, կորցրել է և իր գեղեցիկ յատկութիւններից շատերը. հայոց ազգի որդիքը, սկզբում հանդիսացած հերոսական քաջութեամբ և հայրենասիրական օրինակներով, այնքան նեղութիւն են քաշել օտարից, որ այժմ այլևս չեն կարող արծարծել իրենց սրտում առաջի աշխոյժը ու արիակաշունչութիւնը: Այդ անբնական դրութիւնը, որի մէջ գտնւում է հայը, յառաջ է բերել նրա համար և շատ չարայայտող հանգամանքներ, որպիսի են, մտերմաբար ծառայել օտարին, օտարի առաջ երկչոտ նապաստակ դառնալ, իսկ իւր խեղճ եղբօր համար հայակերպ դադան. օտարինը պաշտպանել և իւրը կործանել: Եթէ այդ տեսակ դատողութիւնը միայն իմ գրչի պտուղը լինէր, ես վերջիվերջոյ կը փոշմանէի և կը ճղէի գրած տողերս. բայց տարաբախտաբար բոլոր ազգագէտ հեղինակները նոյն բանն են վկայում և սարսափելի ֆակտերով իրենց ասածը հաստատում:

Բաֆֆին — իհարկէ անկախ Նազարեանցի շեշտած «կայծերից» — նոյնիսկ «կայծեր» էլ անւանեց իր հըռ-

չակաւոր գրեւծքներն մէկը, բայց ահա ինչ ենք կար-
գում այդ վէպի 323—325 երեսներում:

Տխուր է մեր անցեալը, և մեր ներկայ կեանքը ան-
ցեալի շարունակութիւնն է: Էս շատ տեղեր եմ ման ե-
կել շատ երկիրներ եմ տեսել բայց ոչ մի ազդ չեմ տե-
սել, որ հայի նման լինէր... Որտեղ երկու տուն հայեր
կան, նրանց մէջ չորս կուսակցութիւն կայ: Անմիաբանու-
թիւնը վաղեմի ժամանակներից մեր ազգի կեանքի մէջ
այն ուսող, մաշող ցեղն է եղել, որ ժողովուրդաբար անցել
է մեզ, և որ ուզուել է ազգային մարմինը: Մեր պատ-
մութեան մէջ կարող էք տեսնել հազարաւոր օրինակներ,
մանաւանդ այն դարերում, երբ պարսիկները, յոյները,
արաբացիները, սելջուկները և մոնղոլական զանազան ցե-
ղեր կրակով և արիւնով ոչնչացնում էին Հայաստանը...
Թուրքերի մէջ արդէն առած է դարձել ստել՝ «գեաւուր-
ների գլուխները չեն միանայ», որ կը նշանակէ, թէ հա-
յերի մէջ միաբանութիւն չէ կարող կազմել: Յաւալի է
մի ալպիսի կարծիք, և աւելի ցաւալի է, որ նա ուղիղ է...
Հայը յիշում է՝ մատնիչ է, վրէժխնդիր է այն անարդանքի
դէմ, որ նա կրում մի այլ հայից: Բայց եթէ նոյն անար-
գանքը նա ստանում է տաճիկից, քուրդից, մի խոքով՝
օտարի, նա ամենայն խոնարհութեամբ համբերում է:

Գամառ - Քաթիպայի — այդ հայկական Ազամանտո Աո-
րախի — խոշոր ամբաստանութիւնները հայերի հասա-
րակական ախտերի մասին ոչ միայն ծանօթ են բոլո-
րին, այլև յաճախ մեր «ազգասիրութեան» բովանդակն
երգում են առանց խղճահարութեան:

Վրիգոր Արքունու հայեացքները հայի ցեղական
յատկութիւնների վրայ նոյնպէս յայտնի են ամենքին:
Մենք բերենք այդ հայեացքների մի ամենամեղմ նը-
մուշը, որ կարգում ենք նրա «Տաճկահայերի անտե-
սական դրութիւնը» գրքոյի մէջ:

Հայր ունի և խոշոր պատկառութիւններ իր մեծ ար-
ժանաւորութիւնների հետ միասին — անմիաբանութիւն,
անհաշտ ոգի, սխ, նախանձ, բայց դրանք բոլորն էլ դա-

րևոր ստրկութեան հետեանք են մահմետական տիրապե-
տութեան տակ: Ազատութիւնը չէ կարելի սովորել ստր-
կութեան մէջ. միայն ազատութիւնն է վարժեցնում ա-
զատութեան:

«Հայերի առաքինութիւնները իսաղաղ ժամանակի
առաքինութիւններ են, իսկ ախտերը հետեանք՝ այն
ճնշման, որին նրանք ենթակայ են», — ասել է Բայրոնը,
կարծես ուղեւորով շեշտել, որ հայերը զուրկ են առ-
իսաղաղ օրերում պահանջող առաքինութիւններից:

Այս վերջին միաբը աւելի որոշ կերպով արտայայտ-
ւած ենք գտնում երկու գրքոյկներում, որոնք պատ-
կանում են մէկը՝ հրէատեացի և խալմատեաց մի
Փրանսիացու, Ալմոն անունով, իսկ միւսը Փրանսիական
մի սպայի՝ Կոմս Ըօլէ անունով:

Աիմնը իր «La pathologie de l'Islam» գրքի 205
երեսում ասում է.

«Այսօր երկար շրջանի այն ճնշումներից յետոյ, որոնց
ենթակայ են եղել հայերը, այն ծանր ստրկական տան-
ջանքներից յետոյ, որոնց նրանք բռնադատւած են եղել,
— հայերի հին յատկութիւններից միջանկար կորչել, ոչն-
չացել, անհետացել են: Օրինակ, նրանց համար օտար են՝
ազգական զգացում, պատերազմական հակումներ, մար-
տական ոգի, զինավարժութեան սովորութիւն, յարձակ-
ման բնազդ, յաղթութեան բերկրանք: Նրանք կորցրել
են — ինչ որ շատ վտանգաւոր է — նոյնիսկ ինքնապաշտպա-
նութեան զգացմանը»:

Ըօլէն «Arménie, Kurdistan et Mésopotamie»
իր ճանապարհորդական նկատողութիւններում յաճախ
վերաւորիչ լինելով է խօսում հայերի մասին, և մենք
կը բաւականանանք մի քաղաքով միայն (երես 86):
Յիշելով, որ նեստորականները, սիւրիացիք և Վիլա-
նանի մարոնիտները՝ աւելի սակաւաթիւ լինելով, կէս-
անկախութիւն են ձեռք բերել, Ըօլէն շարունակում է.
Հայերը աւելի բազմաթիւ են, աւելի հարուստ, ա-

ւելի նեցուկներ ունին, բայց չեն հասել... ոչ մի բանի: Նրանց պակասում է պատերազմական ոգին, ապստամբական զգացմունքը, որ կարող էին պահպանել նրանց¹:

Հայ յեղափոխական շարժումը իր գիտակցական զոհերով, իր հերոսական կռիւներով, իր նահատակներով, — իհարկէ մաքրեց հայի ճակատից մի խոշոր մասը այն սարսափելի անարգանքի, որ դրոշմել էր նրա վրայ բարոյապէս մաշող, քայքայող, անողորմ պատմական անցեալը: Այդ ճիշդ է, և գրաւ մասին այլևս խօսք չէ կարող լինել: Բայց արդարադատ լինելու համար չմոռանանք նաև, որ վերոյիշեալ հեղինակները, շեշտելով հայի ցեղական կորստաբեր պակասութիւնները, չեն մոռանում նաև նրա արժանաւորութիւնները — նրա կուլտուրական հակումները, նրա մտաւոր ընդունակութիւնները և տոկունութիւնը, որոնց շնորհիւ՝ դարերի ընթացքում մի բռնակալից միւսի ճանկը ընկնելով, տանելով իր վրայ յոյների և պարսիկների փոխադարձ կռիւների ամբողջ ծանրութիւնը, յօշոտելով հռոմայեցիներից, արաբներից, թաթարներից և տաճիկներից, — հայ ժողովուրդը այնուամենայնիւ կարողացել է պահպանել իր ազգային ինքնությունութիւնը: Ինչ վերաբերում է յատկապէս հայ հեղինակներին՝ չէ՞ որ թէկուզ միայն հէնց իրենց՝ այդ հեղինակների գոյութիւնը, նրանց մաքուր գործունէութիւնը, նրանց բարոյական բարձր գիտակցութիւնը, նրանց հրաբխային հոգիները — արդէն մի-մի խոշոր ապացոյցներ էին, որ հայութիւնը գեռ ևս բոլորովին ընկած չէ: Չէ՞ որ եթէ նրանք արժանի չհամարէին հայ ժողովուրդը մի աւելի լաւ դրութեան, եթէ չպաշտէին այդ ազգը իրենց սրտի խորքում և որ զլխաւորն է, չհաւատային հայութեան լաւագոյն ապագային, նրանք

չէին էլ այրւի-տանջւի նրա ցաւերով, չէին էլ տալ իրենց ամբողջ հոգին այդ ժողովրդի վերածնման գործին, չէին էլ ամենայն ժամ հրաւիրի՝ «Թող այսօր — ինչպէս ասում էր Նազարեանցը — մեր աղնիւ եղբայրքը, իւրեանց անձնական ախտերը վեհանձնութեամբ զոհ բերելով հայրենիքի սուրբ սեղանի վրայ, դառնան մի կամք, մի հոգի, մի սիրտ հայկական աւերակ տունը շինելու համար»:

Նոյն դրութեան մէջ պէտք է զգան իրենց ներկայումս և հայ յեղափոխականները, որոնց գործը այսօր դժւարացնում է սաստկապէս ոչ միայն ահաբեկութիւններով, որի օրերը սակայն հաշւած են, ոչ նոյնիսկ քաղաքական դաւաճան հանգամանքները, որոնք տեական չեն կարող լինել — այլ պակասութիւնը, թուրութիւնը այն ազգային ճիգերի, որոնք հարկաւոր են «հայկական աւերակ տունը շինելու համար»: Չմոռանանք, որ այն օրից, երբ «Հիւսիսային» հնչեցնում էր հայերի ականջին մի ութ տեան իր կոչը, շատ ժամանակ անցաւ և թէև հայութեան հաւաքական գիտակցութիւնը առաջագիմեց ու ծաւալեց, բայց դրա համեմատ՝ անողորմ պայմանների շնորհիւ՝ շատացան, խրստացան նաև մեր օրերի պահանջները...

Իւրեք սառնարիւնութեամբ դիտում էք դուք՝ թէ ինչ է ներկայացնում ընդհանուր առմամբ հայկական կեանքը մի այնպիսի կրիտիկական րոպեում, ուր մեղ կոտորում են չտեսնած ու չլսած չափերով, երբ տեսնում էք, քանի-քանի՝ գործեր — նոյնիսկ անպայման ապահով իրենց անմիջական արգիւնքների տեսակէտից — չեն ձեռնարկւել և չեն ձեռնարկւում այսպիսի մի ճգնաժամում միմիայն միջոցների կամ մարդկանց պակասութեան պատճառով, երբ միաժամանակ նկատում էք, թէ որքան վնասակար, այլանդակ, քայքայիչ երե-

ւոյթներ եւն տեղի ունեցել և ունենում են շուրջներդ-
երբ վերջապէս պատկերացնում էք ձեր աչքի առաջ
այն պարզ ճանապարհները, որոնց վրայ մի քանի իրար
յարակից բուռն ջանքեր գուցէ բաւական լինէին մեր
ապագան յաւիտեան ապահովելու համար, — այն ժա-
մանակ կամայականայ անդրադառնում էք անիծեալ
մեր անցեալին, որի պատճառած սև արիւնը անկաս-
կած դեռ ամբողջովին չէ կորցրել իր աւերիչ ուժը
մեր երակներում:

II

Առաջ բերելով «Տալկա կան միջափայլի»,
ազգային մեր առանձնայատկութիւնների խնդիրը, մենք
չենք գնում մի մետաֆիզիքական հարց: Եթէ հիմ-
նովին մերժենք անգամ ցեղական ուրոյն, հիմնա-
կան տարբերութիւնների մասին գոյութիւն ունեցող
յայտնի թէօրիւնները (Մօնտեսքեօ, Գիլօ, Տէն, Ռընան
և այլն), յամենայն դէպս պէտք է ընդունել առնւազը,
որ կայ առանձնայատկութիւնների մի որոշ զանգ-
ւած, որ այս կամ այն ազգութիւնը ստանում է եր-
կար ժամանակ միեւնոյն պայմանների ազդեցութեան
ենթարկւելով և այդ առանձնայատկութիւնները — ժա-
ռանգական օրէնքի համեմատ — սերունդից սերունդ փո-
խադրւում: Երկրի աշխարհագրութիւն, կլիմա, միջազ-
գային դրութիւն, կառավարութեան ձև, օրէնքներ,
պատմական անցեալ իր դժբախտութիւններով, յիշողու-
թիւններով և փորձերով գրականութիւն, լեզու, կրօն,
ևլն, — ահա այն պայմանները, որ կարող են կրթել մի
ժողովրդի մէջ այս կամ այն հակումները, որոնք իրենց
տեսակով կամ չափով չեն կրկնում ուրիշ ժողովուրդ-
ների մէջ:

Ահա ինչպէս է «յառաջացել մեր մէջ այն ա-

ռանձնութեան հոգին, այն անսէր բարբը-
այն կոպիտ անձնապաշտութիւնը, որ չէ թող-
նում հայերի մէջ գոյանալու մի ընկերական գործ,
մի հասարակօգուտ հիմնարկութիւն»: Ահա
ինչպէս են զարգացել մեր մէջ այն բնազդները, որոնց
համեմատ «ուր հարկաւոր է եղել միաբանութեամբ
գործ դնելու թշնամու դէմ քաղաքական առա-
քինութիւններ, հայերը՝ անձնական շահը
դերադասելով ընդհանուրից, կործանւել
են իրենք իրենց մէջ»:

Թողնենք մօտիկ անցեալը: Թողնենք այն զարմանալի
տեսարանները, երբ Բերլինի դաշնագրից յետոյ հայ
ինտէլիգէնցիան, ընդհանրապէս վերցրած, առանց տե-
ղիցը շարժւելու, առանց մատը մօտին խփելու՝ Եւրօ-
պայից բացարձակապէս պահանջում էր «հայկական
անկախութիւն» (տես 1878-79 թւերի պարբերական
հրատարակութիւնները) — ոչ աւել, ոչ պակաս, իսկ հայ
բուրժուազիան, հաւատարիմ իր մշտական սկզբունքնե-
րին, մօզայի հարցի չափ անգամ կարեւորութիւն չէր
տալիս այնպիսի մի հսկայական խնդրի, ինչպէս էր հայ-
կական դատը: Գիմենք վերջին տասնամեակին միայն,
երբ հայ-թրքական յարաբերութիւնները արդէն ստա-
ցան ամենասուր կերպարանք, կեանքի և մահու խնդիր
ստեղծեցին մեզ համար և առաջ բերին մի տագնապա-
լից մի բացառիկ, մի անօրինակ ծանրագոյն վիճակ:
Ինչ կարող է աւելի պարզ լինել քան այն, որ բա-
ցառիկ դրութիւնը պահանջում էր նաև բացա-
ռիկ եռանդ, բացառիկ գործունէութիւն, բացառիկ
ճիգեր: Բայց ո՞վ հետեւեց այդ պահանջին՝ բացի
ինտէլիգէնտ կամ զուտ ժողովրդական երիտասարդու-
թեան համեմատաբար մի աննշան փոքրամասնութիւնից:

Ահա մի քանի դժեր:

Հազարաւոր անհատներ կարելի է գտնել հայերի մէջ, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր ամբողջ նահանգներ զինել Տաճկահայաստանի մէջ: Դուրս եկա՞ն գոնէ մէկը: 1895 թիւն, պատմում է Մակկոյը («Սուլթան և Պետութիւններ») հայկական կոտորածների ապաւո-րութեան տակ.

«Մի անգլիացի, իր քաղաքական համոզմունքներով պահպանողական, յայտարարեց, որ եթէ մեծ պետութիւնները, իրենց մեծագոր սկզբունքներով, արիութիւն չունեն սուլթանի ոճրագործ կատաղութիւնը սան-ձահարելու, ուրեմն Հայաստանում դիւանագիտութիւնը առնւազը կարող է փոխարինել ինքնայօժար ջանքերով: Ինչպէս այդ եղաւ յունական անկախութեան կռիւի ժամանակ, և իր կողմից նա առաջարկեց 5000 ֆ. ստ. (25,000 ֆրանկ), որ ղէնք ղնւի անօգնական քրիստոնեաներին բաժանելու համար Տաճկաստանի այն տեղերում, որոնք մատչելի են ծովի կողմից»:

Իսկ մե՞նք, հայերս... Բաւական է յիշել, որ ամե-նախոշոր գումարը, որ ամբողջ հայութեան մէջ մի հա-տիկ մարդ նւիրել է ղէնքի գործին, այդ եղել է ընդ-ամէնը 25,000 ֆրանկի չափ մի ծախս... Բայց միա-ժամանակ քանի՜-քանի՜ անձնէր և փորձած գործիչ-ներ, քանի՜-քանի՜ գաւառներ կորան, հալւեցին միմիայն և միմիայն տարիների ընթացքում և ամենաբարեկաջող հանգամանքներում ղէնք, ղէնք ու ղէնք սպասելու և վերջիվերջոյ չստանալու պատճառով...

Հազարաւոր նիւթապէս ապահով հայեր Հնդկաս-տան, Անգլիա, Ամերիկա, Աֆրիկա, ջհանամ են գնում ու գիտէ ինչ դժոխային միջոցներով՝ իրենց ունեցածը աւելացնելու համար, բայց և ոչ մէկը չգտնեց, որ այսպիսի մի անսովոր պատմական դժբախտութեան օրե-րում տեղիցը շարժէր հասարակօգուտ ունէ՜ ձեռնարկի համար: Իւր այս ոչ միայն հին սերունդի ներկայացու-

ցիչների մէջ, այլև երիտասարդ գրամատերերի շրջա-նում, որոնք ունեն և՛ ուսում, և՛ զարգացում ու երբ սկսում են խօսել հասարակական գործունէութեան և ժողովրդի շահերին ծառայելու անհրաժեշտութեան վրայ, Գլադստօններ ու Լասալներ պէտք է գերեզման-ներից կանչեն նրանց հետ միցելու համար...

Քաղաքակիրթ աշխարհում էլ ժողովուրդ չմնաց, որ այս կամ այն չափով արձագանք չտար հայկական թշուառ վիճակին: 1894 թւականից սկսած՝ անգլիացիք, ֆրանսիացիք, հօլանդացիք, ամերիկացիք, զւիցերիացիք, իշխիսկ գերմանացիք հայերին օգնութեան ձեռք մեկ-նեցին—երկրի մէջ հայ ժողովրդին դրամ, հաց և երկրագործական անասուններ բաժանելու կամ որբա-ցած մանուկներին խնամելու և կրթութիւն տալու համար: Իսկ ի՞նչ արին իրենք հայերը: Մենք ունենք հազարաւոր հայեր, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր նոյնքան մարդ կերակրել, նոյնքան որբանոցներ հիմնել, որքան այդ արեց մի քանի ազգերից ժողոված դրամ-ներով: Բայց դուրս եկաւ այդպիսի մէկը: Յայտնի է, որ միակ մի քանչեան, ծագումով միայն հայ, իսկ կրթու-թեամբ կէս վրացի, կէս ռուս, իր անձնական աշխա-տանքով աւելին արեց հայ մանուկների համար, քան մեր «ազգասէր» հարուստները:

Ո՞վ չէ յիշում 1890-91 թւականների աղմուկը հայ ինտելիգենցիայի մէջ՝ Տաճկաստանում թէ Տաճ-կաստանից դուրս, կանանց թէ տղամարդկանց, երիտա-սարդների թէ հասակաւորների մէջ: Իսկ ո՞ւր են դրանք 1891-92-ից սկսած: Արժան գնով աղատութիւն ձեռք բերելու յոյսերով հարբած՝ դրանք մտեցան յեղափո-խական գործին, կարծես վախենալով, որ էգուց-միւս օրը յանկարծ առանց իրենց անմեղ աղմուկին էլ չա-յաստանը անկախ երկիր կը հռչակի և յետոյ այդ

հանդիսաւոր օրը իրենք կը մնան առանց դափնիներէ։ Իսոյց հէնց որ իրականութիւնը պարզեց, որ գործը անորոշ ժամանակով՝ բացի զոհողութիւններէց, ոչ մի տեսակ դափնիներ չէ կարող խոստանալ ոչ որի, զրանք չքացան, ինչպէս քամու մի շնչով ստեղծած ալբէ։ Դիցուք թէ հասարակ կամ ինտելիգէնտ ա մ բ ո խ ի մէջ գա ընդհանրապէս հասկանալի մի երևոյթ է։ Բայց ո՞ր մնացին նաեւ երբեմն յեղափոխական կենտրոններում բազմելու համար գլուխ պատառող մեր պարոնները. ո՞ր են երբեմն գլխաւոր վարիչ անդամների մեծագոյն մասը. ո՞ր են գիշեր ցերեկ զրանց շուրջը պտտող «համոզած» յեղափոխականները. ո՞ր են յեղափոխական ամբողջ շարժման տօն տալու յաւակնութիւնը տաճող կամ իրենցից հարկւր անգամ աւելի զոհողութեան ընդունակ տարրերի գլխին «անձնանւիրութեան» և «նոր արշալոյսների» մասին ճառող կարմիր գրօշակակիրները։ Հաւատարիմ իրենց «խելօք» հայրերին, նրանք իրենց համար այժմ նոյնպէս աւելի ձեռնադրուած, ինչպէս ձեռնադրուած կերպով այն ժամանակ կարող էին յեղափոխութիւնով զբաղւել...

Նոյն 1890-91 թւականներին էր, որ ուսանահայ և տաճկահայ ինտելիգէնցիան իրար հետ մրցում էին հայ ժողովրդի ազատագրութեանը ներկելու փառաւոր խոստումներում։ Իսկ յետոյ... Յետոյ տաճկահայ ինտելիգէնտի իդէալը դարձաւ ամբողջ երկրագունդը՝ մինչև դօլարների հայրենիք Ամերիկան, իսկ ուսանահայինը — Բագու, ուր մարդիկ երբեք գէպի վերը, գէպի լարձրը, գէպի իրենցից հեռուն չեն նայում, այլ միշտ գէպի ներքեւ, գէպի երկրի տակը, գէպի դժոխային այն խաւարը, ուր 150-200 սաժէնի խորութեան անդունդներում թաղնում է նաւթաշրի կախարդիչ փայլը...

Ընդհանուր գրութիւնը ծանր է. Տաճկաստանում կոտորում են, Ռուսաստանում հալածում։ — և ահա հայ ինտելիգէնտը, հաւատարիմ իր մօր կամի հետ ծծած սարկական ընաղդների, զգում է իրեն ինչպէս մի ժանտախտի օրերում. «ազատւիր, ով կարող է». «փախիր՝ ով ոտքեր ունի», — և փախչում են՝ ոտի տակ՝ տալով բոլոր այն տարրական պարտաւորութիւնները, որ ծանրանում են նրանց վրայ այսպիսի մի դժուար պատմական ընթացքում։

Ամբողջ իննսնական թւականներում հայ ուսանողների թիւը, մանաւանդ Եւրոպայում, աճում է։ Նա հատկաւ յեղափոխականների ընկերները անգամ՝ զրանց անունով վրէժ չեն կոչում, այլ այդ նահատակների հետ իրենց ունեցած մօտիկութիւնը պատանդան են շինում նրանց յիշատակը յարգողների առաջ, որպէսզի իրենց համար թոշակ գտնեն և Եւրոպա գան՝ այստեղ «գեղեցիկ և բարւոյ» իրենց ճաշակները նրբացնելու համար... Ուսման գէմ ի հարկէ մենք ոչինչ չունենք։ Բայց երբ մենք յիշում ենք, որ գիտութեան և արւեստին, որ հասարակական բարոյակոնութեան և գրականութեան ոչ մի աղգ այնքան հանճարներ չէ տւել, որքան հրէական աղգը, որը սակայն՝ ամենից արհամարաւ՝ այսօր ծեծւում և արտօքսւում է աշխարհիս բոլոր անկիւններում. երբ ինկատի ենք առնում, թէ ինչ սիրով են մեր վաշխառու հայերը, որոնք երէկ իրենց որդոց բազաղխաւ ա էին ուղարկում, այսօր ամէն զոհողութիւններով ուսման տալիս դրանց. երբ մի փոքր էլ մօտիկից նայելով այդ ուսանողներին՝ տեսնում ենք, թէ որքան մեծ տոկոսը գրանցից զանազան կարգի բժիշկներից, թմբակներից և ընկալի գիպլոմների զրահներ են որսում իրենցից աւելի փափուկ ապրողների հետ յաջող մրցելու համար, —

այն ժամանակ ակամայ սկսեալով ենք կասկածել՝ թէ արդեօք ներկայ ճգնաժամում այդ ամէնը համապատասխանում է մեր ժողովրդական պահանջներին...

Եւրօպայում այնպիսի յայտնի անձնաւորութիւններ, ինչպէս Ռիչիօտտի Գարիբալդի, Ամիլհար Չիպրիանի, Ֆրանսիս դը Պրէսանսէ, Ժերօ-Ռիշար, Ժօրժ Ֆալօն և Ուրբէն Գօյիէ, ինչպէս յայտնի է ընթերցողներին, «Գրօշակի» խմբագրութեան ղեկավարներն պատասխանեցին հրապարակաւ, հէնց «Գրօշակի» մէջ, արտայայտելով իրենց բոլոր համակրութիւնը դէպի մեր կռիւլը և տալով իրենց անուանները մեր ձեռքը, նրանց համար անյայտ անձնաւորութիւնների ձեռքը, — իսկ հարկւրաւոր հայ պատանիներ, որոնց բերանին դեռ չէ ցամաքել իրենց մօր կաթը, այնքան խելօք, այնքան շրջահայեաց, այնքան բարձր են այդ բոլոր անձնաւորութիւններից, որ իրենց համար, նոյնիսկ նեղ շրջաններում, անպատուներ են համարում յեղափոխութեան կամ ուէ յեղափոխական կազմակերպութեան համակիր անւանել և անել այն բոլորը, ինչ կարող են:

Իսկ ժողովուրդը: Կօմս Շօլլէն անունով Ֆրանսիացի զինւորականը՝ Հայաստանում գործած իր մի ճանապարհորդութիւնից յետոյ՝ 1892 թ. գրում էր.

«Եւ երբոր հայկական գիւղերում, ուր իմ գաւառում էր ամենաուսե թշուառութիւն, մենք հարցնում էինք հայերին՝ թէ ինչ են նրանք մտածում անել, նրանք՝ փոխանաբ մանչալով իրենց զէնքերի վրայ ցոյց տալու, փոխանակ մտածելու, որ կարելի է նրանք կարող կր լինէին մի օր բոլորը միասին սուրբ կանգնել քրդերի դէմ, որոնք նրանց տանջում են, և ձեռք բերել, եթէ հարկաւոր լինի՝ իրենց արեան զնով իրենց ցաւերին մի հանգստութիւն, ինչպէս նաև մի որոշ ազատութիւն, — նրանք պատասխանում էին սարսափած և անհամարձակ, որ Աստուած իրենց թողել է, որ այլևս ուէ յոյս չունեն, որ սակայն եթէ շարունակեն իրենց հետ այսպէս վարուել,

իրենք մի օր կը գաղթեն Ռուսաստան՝ այնտեղ աւելի լաւ կեանք և ուէ հանգստութիւն գտնելու համար»:

1897 թ. մի ուրիշ Ֆրանսիացի, պ. Կիմօն, գրում էր.

«Դիտւած է, իզարմանս ամբողջ աշխարհի, որ վերջին կոտորածների ժամանակ՝ Պօլսում և Հայաստանում ուէ բանի անպէտք ջահիլ թուրքերը յարձակում էին յաղթանդամ հայերի վրայ, որոնք՝ եթէ ընդունակ լինէին իրենց ձեռքերը դործածելու, բռնեցքի մի հարձակով կարող էին լուերի նման ջախջախել իրենց վրայ եկող թշուառականներին: Այդ հայերը տեսնելով քիւրդերին, նրանց սուրբ տակն էին ընկնում, ձեռքերով ծածկում էին երեսները և թոյլ էին տալիս գլխները կտրել կամ պատուել իրենց զանգերը»:

Իսկ Ուրբէն Գօյիէն «Գրօշակի» մէջ (1900 օգոստ.) գրած իր յօդաւորում ասում է.

«Հայերը իրենցից 300 հազար հօգի կորցրին՝ պարանոցները դանակի տակ դնելով: Եւրօպան դղրդեցնող ինչ ահաւոր պատերազմներ կարող էին մղել՝ հրացանները ձեռքերին, տասնապատիկ աւելի աժան գնով»...

Հարկւր հազարաւոր նահատակներ, այդքան էլ գաղթականներ և կրօնափոխ եղած հայեր, իհարկէ, եթէ դուրս բերէին թշնամու դէմ իրենց մի տասներորդ մասը անգամ, գուցէ քարով ու կացիններով էլ կարողանային «ահաւոր պատերազմներ մղել» և, «դղրդեցնելով ամբողջ Եւրօպան», աւելի քիչ զոհեր տային... Բայց դարեւոր ստրկութեան և հալածանքի յաւիտենական գերի հայ ժողովուրդը, որին ամբողջ պատմութիւնը գերազանցապէս միայն մէջք ծռել էր սովորեցրել, ընդունակ էր «ինքնապաշտպանութեան» ուրիշ ձևերի, քան ամենակրաւորականները...

Ահա ուրեմն, իմիջի այլ պայմանների, որպիսի ներ-

քին, վերին աստիճանի աննպաստ հանգամանքներում պիտի զարգանար հայկական խնդիրը և նրա արտայայտութիւն՝ հայ յեղափոխական շարժումը:

Մենք իհարկէ կարող ենք, ինչքան թեւադրում է մեզ մեր անձնապաշտ արիւնը, մեղադրել յեղափոխականներին, որ նրանք 10 տարւայ ընթացքում չկարողացան հիմնադրուել անել տաճկական պետութիւնը և նրա աւերակների վրայ պարզել հայկական ազատութեան դրօշակը: Մենք կարող ենք, իհարկէ, նոյն մեր անձնապաշտ արեանը հետեւելով անիծել երկրագնդիս բոլոր քաղաքակիրթ ազգերին էլ որ այն ժամանակ, երբ մենք անասնական թէ սրիկայական, վաշխառուական թէ ստրկական ժպիտներով վերաբերւեցինք դէպի օրաւոր մեր առաջը դնող խնդիրները, նրանք — այդ ժողովուրդները — գլխապատառ ոտի տակ չաւելին իրենց բոլոր շահերը և հայկական կուռի դաշտը չգրաւեցին... Այո, կարող ենք այդ էլ անել ուրիշ շատ բաներ էլ անել, բայց ե՞րբ պիտի քաղաքացիական համարձակութիւն ունենանք մի փոքր էլ մեզ վրայ անդրադառնալու և մեր բարոյական պակասութիւններին, մեր վատառողջ բնազդներին, մեր ազգային ակտերին՝ «պատմական այդ չարիքին» ևս՝ որոշ տեղ տալու մեր կրած տառապանքների ու մեր ներկայ ծանր կացութեան մէջ...

III

Ազգային մեր առանձնատկութիւնների պայմանը, բացի իր տեսական նշանակութիւնից, որով, ի միջի այլ պատճառների, լուսարանւում է հայ յեղափոխական շարժման ներկայ դրութիւնը, — կարեւորութիւն է ստանում և որոշ գործնական տեսակէտներից:

Այդ խնդիրը պէտք է պարզեն իրենց համար բոլոր

մեր ընկերները, որպէսզի ամենօրեայ այն բաղմամբիւ խոչընդոտները, որ նրանք պատահում են իրենց գործունէութեան ընթացքում, չնսեմացնեն նրանց աչքում յեղափոխական գաղափարի կամ յեղափոխական տարրի նպատակարարութիւնը և այդպիսով չթուլացնեն նրանց հաւատն ու եռանդը:

Դա պէտք է պարզեն իրենց համար մեր բոլոր գաղափարակիցները, որովհետեւ ներկայ ծանրագոյն պատմական շրջանը ունի հայութեան բարոյական ու ռազմական բնազդներին աւելի ևս փնտսելու բոլոր թուշաւոր յատկութիւնները:

Դա պէտք է իմանան յեղափոխական կուռի բոլոր համակիր տարրերը, որովհետեւ չկայ լաւագոյն աւազան մեր պատմական կեղտերից մաքրւելու համար՝ քան զօհի և անձնւիրութեան այն ուղին, որի վրայ կանգնած են իրենք, ինչպէս և չկայ աւելի դրական միջոց չարիքը իր արմատում խեղդելու համար՝ քան կարող են լինել ազատ կեանքի նոր, փրկարար պայմանները, այսինքն յեղափոխական կուռի նպատակը:

Պարզենք մի քանի խօսքերով այս կէտերը:

Ահա հայ յեղափոխականի դէմ առ դէմ կանգնած է մի ուրիշ հայ, որն անտարբեր է դէպի առաջինին այրող հոգսերը: Ահա միւսը, որ չէ աջակցում նրան, պատճառաբանելով, որ ծանօթ չէ նրա կաղմակերպութեան ընթացքին: Ահա մի երրորդը, որ իր բռնած դիրքը բացատրում է յեղափոխական հայեացքների տարբերութեամբ: Ահա մի չորրորդը, որ հակառակ է նրան իր «հիմնական համոզմունքներով»... Շատ բարեմիտ պէտք է լինէինք, ընդունելով, որ այդ բոլոր դէպքերը ունեն իրենց աւելի կամ պակաս չափով բաշաւոր պատճառները:

Էլ իրաւ: Եթէ մարդիկ իրենց անտարբերութիւնը արդարացնելու համար բերաններն են առնում՝ «ի՞նչ կարող եմ անել» այն ժամանակ, երբ բնաւ փորձ չեն արել իմանալու՝ թէ ի՞նչ կարելի է առհասարակ անել կամ երբէք նոյնիսկ ամենատարրական պարտականութիւնները յիշեցնող խորհուրդների չեն հետեւել. եթէ մարդիկ իրենց բռնած գիրքը բացատրում են նրանով, որ «ձեր գործերի հետ ծանօթ չեն» այն ժամանակ, երբ ոչ մի քայլ չեն արել և չեն էլ ուզում անել այդ գործերի հետ ծանօթանալու համար. եթէ մարդիկ հակառակում են ձեզ՝ պնդելով, որ «ձեր ընթացքը նրանք նպատակայարմար չեն համարում» այն ժամանակ, երբ գաղափար չունեն կուէի ձեր հղանակի վրայ և յաճախ չեն էլ կարող ունենալ, որովհետեւ նախ՝ ժամանակի ընթացքում փոխւում է կուէի ձեր տաքտիկը և երկրորդ՝ միշտ նա մնում է ներքին գաղտնիք. եթէ մարդիկ ուզում են ձեզ հաւատացնել՝ թէ իրենք «ուրիշ համոզմունքներ են դաւանում» այն ժամանակ, երբ կամ ոչինչ չեն անում ոչ մի տեսակ համոզմունքների համաձայն կամ յանուն «գերագոյն շահերի» միայն թունաւորում են հասարակական կարծիքը և կամ օրուգիշեր օգը թնդացնում յանուն բանւորական «յաւելեալ աշխատանքի», բայց մնում են ստոյիկեան սառնասիրտներ մի ամբողջ ժողովրդի «յաւելեալ արեան» դիմաց. եթէ մարդիկ խելագարների յատուկ ապշութեամբ շարունակ հերքում են ուրիշների բացայայտ արժանաւորութիւններն այն ժամանակ, երբ իրանք ամենայանդուրս լրբութեամբ անպայման յարգանք են պահանջում դէպի իրենց ակներե ակտերը, շուրջատնութիւնները և ամբարտաւան, տգեղ մտքի եսամոլ ցատկոտումներն անգամ,—մենք, թո՛ղ ներսի այդ մեզ, չենք կարող այս դէպքերից և ոչ մէ-

կում ղգալ մեզ՝ ուշադրութեան արժանի հակառակորդների դիմաց: Այն ընդհանուր, համամարդկային բնաւորութիւն կրող պատճառներից դուրս, որոնք առհասարակ ազգերի կեանքում պայմանաւորում են որոշ չափի անտարբերութիւն և ձեռնպահութիւն դէպի հասարակական գործերը կամ բացատրում էն իրար հակասող, իրար հետ մրցող հասարակական հոսանքները,—այստեղ, մեր կեանքում, և մանաւանդ ներկայ ճգնաժամի օրերում, կենդանի զգացմունքներով աղքատ, բայց կենտրոնախոյս, ինքնապաշտ բնազդներով հարուստ հայի հոգեկան կազմն է, որ յաճախ հանդէս է գալիս իր վատ կողմերով: Եւ հասկանալի է. եթէ մեր պատմութիւնը զգալի չափերով զուրկ է եղել բարոյական մութիւնը զգալի չափերով զուրկ է եղել բարոյական առողջ բնազդներ կրթելու, անձնական դիտումների առջ կանգ չառնելու, միաբանութեամբ ընդհանուր պէտքերին հետեւելու, կուէից չվախենալու, զէնքը գնահատելու վարժութիւններից, շատ բնական է, որ յեղափոխական շարժումը չէր կարող ո՛չ ըստ քանակի և ո՛չ էլ ըստ որակի այնպիսի հող գտնել մեր մէջ, որի պիտի կարող էր լինել մի ուրիշ ժողովրդի մէջ, որի պատմութիւնը—միւս հաւասար պայմաններում—այդպիսի վարժութիւնների համար նրան ասպարէզ էր տւել: Ահա ինչու յիշեալ դէպքերի ամենամեծ մատում կարելի է տեսնել ինչ ուզում էք, բայց ոչ ուէ ապացոյց յեղափոխական գաղափարի կամ յեղափոխական միջոցների աննպատակայարմարութեան:

Ի՞նչպէս վարւել այդ կարգի բազմադան հակառակորդների հետ—դա անհատական խնդիր է իհարկէ: Ո՛հէր կարող է արտայայտել արդար վրդովմունք, երբ Խէկը կարող է արտայայտել արդար վրդովմունք,—«օգտւում են տեսնում է, որ մարդիկ—ըստ Աօլտերի—» օգտւում են մտքից միայն նրա համար, որ արդարացնեն իրենց անարդարութիւնները, և գործ են ածում խօսքեր միմիայն

նրա համար, որ ծածկեն իրենց մտքերը“։ Միւսը կա-
րող է բաւականա՞նալ սոսկ արհամարհանքով, որովհե-
տե կան դէպքեր, երբ անարժան հակառակորդների
հետ լուրջ խօսելը միայն անպատուութիւն է բերում
ձեր դաւանած գաղափարին։ Երրորդը կարող է նոյնիսկ շատ
յաճախ կարող են իրենք էլ չիմանալ՝ թէ իրենց և
ձեր մէջ նկատուող զանազանութիւնները բղխում են
ոչ թէ պարզ գիտակցութիւնից կամ բարեխիղճ վե-
րաբերմունքից դէպի ձեզ, այլ այն կոյր բնագոյններից,
որոնց արմատները շատ հեռու են թաղւած, որպէսզի
նրանց անգիտակից գոհերը կարողանան հասկանալ
իրենց թշուառութիւնը։ Բայց մի բան, որ պէտք է ան-
կասկած արտայայտել բոլոր դէպքերում և բոլոր ըն-
կերների մէջ. դա վերջիվերջոյ այն արիւթութիւնն է,
որով նրանք երբէք չպէտք է ազդեն այդպիսի երեւոյթ-
ւանքից, որովհետեւ դրանց մէջ չկայ ոչ մի բանաւոր
հիմք մեզ ոգևորող գաւանանքի դէմ։ Մենք մնում ենք
փոքրամասնութիւն, բայց այդ փոքրամասնութիւնը չէ,
որ պիտի ենթադրէի անտարբերներէ, ձեռնպահների և
ամէն կարգի ճիւղիւթների, իմաստակների, կամ շառ-
լատանների բազմութեանը։ «Այս կամ այն ընթացքը,
որին հետևում են (որոշ հասարակական պայմաննե-
րում իհարկէ—աւելացնենք մեր կողմից) մի քանի,
բայց միշտ աւելի եռանդուն մարդիկ, գառնում է
ընդհանուր կարգ, ընդհանուր սովորութիւն՝ շնորհիւ
այն հանգամանքի, որ ուրիշներն էլ ընտելանում են
նոյն ընթացքին։ Առաջընթաց մարդկանց օրինակին հե-
տևելով՝ կազմում է վերջապէս ընդհանուր համոզ-
մունք, որ բոլորեքեան էլ անհրաժեշտաբար պէտք է
ընթանան այնպէս և ոչ ուրիշ կերպ», — ասում է յայտա-
նի պրոֆէսոր Աերգէեվիչ իր գասախօսութիւններում

նուսաց իրաւունքի մասին։ Մեզ վարանումներ չեն հար-
կաւոր, այլ հաւատ, մեզ խօսքեր չեն հարկաւոր, այլ
գործեր, մեզ թերահաւատութիւն չէ հարկաւոր,
այլ եռանդ, մեզ տատանումներ չեն հարկաւոր,
այլ վճռողականութիւն և յանդգնութիւն։ Արկ-
նենք անմահ Գանտսնի խօսքերը։ «Il nous, faut de
l'audace, et encore de l'audace, et toujours de
l'audace !» (մեզ հարկաւոր է յանդգնութիւն, կըր-
կին յանդգնութիւն և միշտ յանդգնութիւն)։

Բաւական է, որ հայ ժողովրդի ազատութեան գա-
ղափարը նւիրական է, որ յեղափոխական կռիւր թե-
լադրւում, բղխում է ինքնըստինքեան այն սոսկալի
իրականութիւնից, որի հրէշաւոր ծանրութիւնը այս
կամ այն չափով զգացել և զգում է ամէն մի հայ
մարդ։ Հետևողներ և զինակիցներ, համաձայններ և գա-
ղափարակիցներ, համակիրներ և ամէն կարգի ընկեր-
ներ անշուշտ կ'ունենանք, անշուշտ կը գտնենք։

Այո՛, թողնենք մեռելներին թաղեն իրենց մոռել-
ները և ամենայն արթնութեամբ առաջ տանենք մեր
արդար կռիւր։ Զը մոռանանք երբէք, որ եթէ հայը
արդար կռիւր։ Զը մոռանանք երբէք, որ եթէ հայը
իր տխուր անցեալում ժառանգել է շատ բացասական
յատկութիւններ, ապա այսօր նա արդէն այն բացա-
ռիկ դրութիւններից մէկումն է, երբ չարիքը կարող է
զարգանալ չտեսնւած չափերով և վերջապէս հարւածել
մեր ազգային ամբողջ մարմինը, եթէ թուլանայ մեր
մեր ազգային ամբողջ մարմինը, ձայնը։ Երկրում, ուր այսօր
գատի համար բողոքող ձայնը են թշնամու հետ,
յարաբերութիւնները այնքան սրել են թշնամու հետ,
որ հայը ապահով չէ կեանքի ամենատարրական պա-
հանջներում և իւրաքանչիւր րոպէ կարող է անպատ-
ուել, թալանւել, մորթւել կամ սովամահ լինել, կուից
հեռու մնացող ժողովրդի մասը ստիպւած է իր գոյու-

Թիւնը պահպանելու համար դիմել ամենասպանիչ միջոցների—գաղթականութեան կամ դժոխային հանգամանքներին յարմարելու ամենատորացուցիչ ձևերին։ Ընկնելով օտար երկիրներ, առանց տեղական պայմաններին ծանօթ լինելու, առանց տեղական լեզուները իմանալու, զուրկ ուէ նպաստաւոր միջավայրից, հայ գաղթականը հարկադրուում է ամբողջ խելքը լարել դժւար պայմաններում իր ապրուստը ապահովելու համար։ Իւ այդտեղ ամէն միջոց սրբագործուում է նպատակի առաջ, որովհետեւ սկզբունքները կարող են վիճել ի լինել և յամենայն դէպս առանց զրանց կարելի է ապրել, իսկ առանց հացի՝ ոչ։ Երեւակայեցէք ուրեմն խղճի այն ճկունութիւնը, սրտի և հոգու այն այլանդակութիւնները, որ այդպիսի պայմաններում օրէցօր պիտի զարգանան գաղթական հայ տարրի մէջ։ Իսկ երկրում մնացողները։ Հայը պիտի ապրի այնտեղ, ուր ամէն ինչ կազմակերպւած է միայն նրան հարստահարելու, ուտելու, մորթելու, ջնջելու համար։ Անկարող, այս կամ այն պատճառներով, ուժին հաւասար կամ գերակշռող ուժով դիմադրել, նրա ձեռքի տակ մնում են միայն ինքնապաշտպանութեան ամենակրաւորական ձևերը, և իհարկէ արագօրէն նա սայթաքում է «պատմական չարիքի» թեք մակերևոյթով։ Արօնափոխութիւն, որ Տաճկաստանում համանիչ է ազգութարացութեան, ամէն սրբութիւնների ոտնակոխումն, խարդախութիւն, կեղծիք, անվերջ ստորութիւններ—բնականաբար հաւատոյ հանգանակ են դառնում երկրում և ապակառնում ժողովրդի ոգին, բթացնում նրա մէջ անձնական արժանապատուութեան, ազնւութեան, վեհանձնութեան, արդար զայրոյթի և համարձակ վրէժխնդրութեան ամէնմի կենդանի զգացմունքը։ Բացարձակ և անդարձ այլասեռումն, գարշելի հակումների մի «հրէական» խառն-

ւածք, մի այլանդակ, մի հրէշաւոր տիպ, որի առաջ միայն զլւանք պիտի զգայ ամէն մի օրինաւոր սրբաւած,— ահա այն սոսկալի հեռանկարը, որ այսօր սպառնում է մեր ազգութեան գուցէ աւելի քան երբեկիցէ։ Իւ մենք, որ այնքան խորապէս զգում ենք պատմութիւնից ժառանգած մեր ազգային թերութիւնները. մենք, որ, այսօր բողոքում ենք դրանց դէմ բարձրաձայն,— մենք չենք իհարկէ, որ պիտի անտարբեր լինենք դէպի մեր ազգային բարոյական նկարագրին աւելի ևս սպառնացող ժամանակակից մեծ վտանգը։

Ասկայն ի՞նչ միջոց կարող է ներկայ պայմաններում լինել աւելի նպատակայարմար այդ բարոյական այլասեռման դէմ կռւելու համար, քան յեղափոխական ուղին, որ մի կողմից պահանջում ու վառ է պահում սերնդի մէջ անձնականը հասարակականին ենթարկելու ամենամեծ առաքինութիւնը և միւս կողմից՝ ձգտում է մի ապագայի, ուր կարիք չպիտի լինի այն պակասութիւնների, որոնք անհրաժեշտ են դառնում այժմ իբրեւ գոյութեան համար նպաստաւոր առաւելութիւններ։ Այո՛, յեղափոխական դժւար կռիւն է, որի ընթացքում թշնամու դէմ կուրծքը կրծքին դիմագրաւող, իր կեանքը հայրենիքի սեղանին զոհող հայը անձնելութեան սուրբ կրակով տաքացնում է ժամանակակից աճող սերնդի սիրտը և ժողովրդի ամենալծանկազին այդ մասի մէջ կենդանի պահում ազգային ոգու պայծառ հակումները։ Դա, այդ կռիւն է նաև, որ նպատակ հակումները։ Դա, այդ կռիւն է նաև, որ նպատակ ունենալով տապալել Տաճկահայաստանում տիրող կործանիչ կարգերը, պիտի բերէ մարդավայել կեանքի համար պահանջող այն մաքուր մթնոլորտը, որի մէջ միայն կարող են ճոխ կ'ըլլալ ծաղկել ժողովրդի դրական հակումները։ Բարոյախօսական բարոյները չեն, որ

կարող են բարձրացնել մի ժողովուրդ: „Սոված մարդը
ականջ չունի“, ասում է առածը: Հայը Տաճկաստանում
այսօր աւելի է դժբախտ՝ քան մի սովեալ, և
եթէ նա կարող է փրկւել — դա կը լինի միմիայն այդ
անսահման դժբախտի աղաղակներին արձագանք տւող
կենդանի օրինակների կախարհիչ ուժով և որ գլխաւորն
է՝ շնորհիւ այն նոր կարգերի, որոնք կը տան նրան և՛
հաց, և՛ ականջ, և՛ ուրիշ շատ բաներ էլ, որոնցում
նրա պահանջները այսօր այնքան օրհասական են:

Ապէնտերը — ասում է ամերիկացի աշիօլ դ. Ուօրտը —
որոնելով այն պատճառները, որոնք պայմանաւորում են
ցեղերի համեմատական ճշմարտասիրութիւնը, դաւիտ է
այն եզրակացութեան, որ բռնակալ կառավարութեան
դոյութիւնը կամ բացակայութիւնը առաջացնում է կեղ-
ծիքի կամ ճշմարտասիրութեան գերակշռութիւն, և
այնուհետեւ բաւական համոզիչ կերպով բացատրում է,
որ խաբէբայութիւնը բնական հետեանք է երկիւղի և
հարստահարութիւնների: Այժմ կասկած չկայ, որ ա-
զատութիւնը ներշնչում է անկեղծութիւն, ինչպէս և
նախկինը, իսկ ստրկութիւնը և բռնակալութիւնը
սովորաբար անբարոյականացնում են... Խաբէբայութեան
բոլոր տեսակներին մարդիկ դի-
մում են իբրեւ վատ անգից պաշտպան և եւրոմի
գործիք: ...

Եւ մենք կը գտենք մեր բարոյական հակումների
մէջ, կը խեղդենք իր արմատում մեզ վրայ այնչափ
թանգ նստած և այսօր ահաւոր չափերով մեզ սպառ-
նացող բարոյական ապականութեան մեծ չարիքը, երբ
կարիք չենք ունենալ անվերջ «վտանգներից պաշտպան-
ւելու գործիքին», երբ յախուռն և անգարձ վճռողա-
կանութեամբ օր առաջ կը հասնենք մեր շարժման
նպատակին:

1901.

ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐԲԵՐԻ ՀԵՏ

Ներկայ խնդրի մասին խօսելու մեզ առիթ է տալիս
„Դրօշակի“ մէջ (1900 սեպտ.) տպագրած՝ Տամատ
Մահմուդ փաշայի նամակը, որ հայերին ուղղած մի
ընդհանուր կոչ է՝ միանալու թուրքերի հետ: Մենք
յարմար ենք համարում այդ նամակի առիթով յայտնել
մեր կարծիքները նաև ընդհանրապէս բոլոր թուրք հա-
կասութեանական կամ՝ աւելի ճիշտն ասած՝ հակա-
համագական տարրերի մասին, որովհետեւ՝ շնայելով այն
բոլոր տարբերութիւններին և երբեմն նոյնիսկ փոխա-
գարձ թշնամական յարաբերութիւններին, որ դիւտում
են դրանց մէջ, այդ տարրերը բոլորն էլ վերջին ժա-
մանակներս, մեծ համերաշխութիւն են արտայայտում,
երբ հարցը գալիս է հայերի հետ միանալու խնդրին:

Կար ժամանակ, որ մենք էինք թուրքերին անդա-
դար միացած կուէի հրաւիրում և զարմանում նրանց
անտարբերութեան վրայ դէպի Տաճկաստանի ընդ-
հանուր ողբալի վիճակը: Կար ժամանակ, որ մենք
էինք նրանց բացատրում մարդկային ամենալայն գա-
ղափարներով ներշնչած մեր ծրագիրը, որպէս զի
նրանք աներկիւղ մօտենան, հասկանան մեզ և աջակցեն
նրանք աներկիւղ մօտենան, հասկանան մեզ և աջակցեն
ընդհանուր գործին: Կար վերջապէս ժամա-
նակ, որ ամէն անգամ, երբ մեր կոչերին արձագանք
տւող ուէ անկեղծ ձայն էինք լսում մեր թուրք
հայրենակիցների բանակից, մենք ամբողջ յօգւածներ
էինք նւիրում „Դրօշակում“՝ այդ առիթներով մեր

չարիքը սուլթան Համիդի անձնաւորութիւնն է և բա-
ռորդ դարւայ ամբողջ տագնապը՝ միայն նրա քմահա-
ճոյքների արդիւնք: Չի լինի Համիդը, և Տաճկաստա-
նը կը գառնայ օրինակելի երկիր,—ահա ինչ են միա-
բերան կրկնում բոլոր երիտասարդ թիւրքերը, ահա
զանազան ձևերով համեմած ինչ հոգեւոր սնունդ են
մատակարարում նրանք իրենց ժողովրդին, ընկճելով
նրա անսահման տգիտութեան առաջ, խոնարհելով նրա
կոյր աւանդութիւնների, կրօնական և այլ սպանիչ նա-
խապաշարմունքների դիմաց ու կամայ-ազամայ շոյելով
նրա հակակուլտուրական հակումները...

Սրանց հետ միանա՞նք:

Անկասկած, հէնց այդ պրիմիտիվ աշխարհա-
հայեցող է բացատրում և այն երեւոյթը, որ
երիտասարդ թիւրքերը, վեճից սկսած մինչև փոքրը,
հայկական հարցի վերաբերմամբ միշտ ներշնչւած են
միևնոյն ոգով, այսինքն՝ հայկական հարցի համար, իբրև
միջազգային խնդրի համար, ոչ մի արդարացուցիչ հան-
գամանք չտեսնելու հակումներով, հայերի կրած սար-
սափները նրանց թշուառ գլխին փաթաթելու պատ-
րաստակնութեամբ, հայկական կոտորածները անուղ-
ղակի ձևերով արդարացնելու տրամադրութիւններով և
վերջապէս մի այնպիսի պահանջկոտութեամբ դէպի

լարի պարտքն է՝ պաշտպանել իր պաշտօնեաների պատիւը
և օրինաւոր վարմունքը՝—թելադրում է լրագիրը
և շարունակում—«Ապագանքի դէպքը տեղի ունեցաւ այն
ժամանակ, երբ գերմանական կայսրը հրամայում էր
Չինաստան գնացող իր զինուորներին ոչ մի զթուլութիւն
ցոյց չտալ դէպի նրանց, որոնք կը գիմաղրեն գէնքով:
Եթէ Ալիշէրմի այս խօսքերը ուղղւած լինէր Ալի փա-
շային, նա իր հերոսական գործերի համար վար-
ձատրութիւն կը ստանար»:

մեզ, որ կարծես թիւրք ժողովուրդն է մեծապէս փնաս-
ւել հայերից և վերջիններս են, որ դեռ մի բան պար-
տական են նրան: Սա արդէն չարիքի գիտակցութիւն
չէ, սա մեր սպասած թարմ, գաղափարական հոսանքը
չէ, սա յառանց խտրութեան կրօնի և ազգի՝ խնդիր-
ների դնող և այդ խնդիրներով տանջող գործիչների
ընթացք է, այլ միմիայն լուսացող տաճկական պե-
տութեան քաղաքական արտաքին գիրքը պահպանելու
ծիգեր—ծիգեր, որոնք իբրև թէ անպատճառ պահան-
ջում են հայկական և ուրիշ հարցերի կատարեալ չե-
ղբացումը Տաճկաստանում: Ահա սրանք, այս մարդիկն
են, որ այսօր միութեան ձեռք են մեկնում մեզ: Եւ
են, որ այսօր միշտ պատրաստ ենք ընդունել այնպիսի
եթէ մենք միշտ պատրաստ ենք ընդունել այնպիսի
ձեռքեր, որոնք ընդունակ կը լինեն հայերին դիմելիս
զգալ իրենց պատմական հրէշաւոր յանցանքը, ամաչել
և սոսկալ այն անօրինակ ոճիրի դիմաց, որ կատարեց
և հայերիս վերաբերմամբ իրենց գոհիւք երկրում և
իրենց ժողովրդի աչքի առաջ եթէ մենք պատրաստ
ենք ձեռք մեկնելու այնպիսի թիւրքերին, որոնք ամէն
րոպէ կը գիտակցեն հայ ժողովրդի անօրինակ դժբախ-
տութիւնը և քաղաքացիական համարձակութիւն կունե-
նան թէկուզ արար-աշխարհի առաջ և ամէն հանգա-
մանքներում բարձրաձայն գոչելու՝ թէ այնպիսի մի սա-
տանայական կառավարութեան դէմ, ինչպիսին տաճ-
կական կառավարութեան ունէին և ունեն ինչ
միջոցների էլ ասես դիմելու,—ապա այդ գիտակցու-
թիւնից և քաղաքացիական այդ զգացմունքից զուրկ
ձեռք մեկնողների դիմաց մենք կարող ենք միայն բա-
ցականչել՝

Ի՞նչպէս ընդունել այս ձեռքերը, որ ուզում են
միայն մեր ձայները լսեղդել...

Եւ յետոյ՝ Լրիտասարդ թիւրքերը կարո՞ղ են ցոյց

տալ մի խումբ, որ ընդունակ լինէր մեզ հաւատ ներ-
շնչել դէպի իր բարոյական շնորհիւ այն փորձիկ
գործերում, ուր մենք միշտ կարող էինք համերաշխա-
բար ընթանալ: Քանի-քանի՝ շանտաժիստներ տեսանք
մենք ներկայումս գոյութիւն ունեցող բոլոր կուսակցու-
թիւնների, բոլոր խմբերի մէջ: Անուններ չտանք. դրանք
շատ լաւ յայտնի են մանաւանդ իրենց թիւրքերին:
Միակ հայը, Անմեղեան անունով, որ ոտով-գլխով յա-
րել էր «Մէշվէրէթի» խմբակին, նա էլ իր կարճատե-
թղթեայ գործունէութիւնը «Մէշվէրէթի» մթնոլորտում
վերջացրեց կաշառելով սուլթանից և վերադարձաւ
Պոլիս պաշտօնի: Ծանր է խոստովանել, որ երիտասարդ-
թրքութիւն այժմ ապրուստ ճարելու, անձնական կա-
րիէրա ստեղծելու մի սինծնիմ է դարձել Եւրոպայում:
Չկան համոզւած մարդիկ, չկան անձնուրաց գործիչներ,
չկան բարոյական մաքուր բնազդների տիպարներ, որոնց
հետ միայն կարելի է կապել յեղափոխական կու-
տատասկոտ ճանապարհին...

Ո՞ւմ հետ միանանք:

Իսկ որն է այն ծրագիրը, որ պէտք է համախմբէ
տաճկահայատակ բոլոր նեղւող, բոլոր դժգոհ ու բողո-
քող տարրերին. ի՞նչ պէտք է ընդունել բոլորիս համար
պարտաւորեցուցիչ նպատակ և որո՞նք են այն մի-
ջոցները, որ պէտք է հասցնեն մեզ մեր նպատակին:

«Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը» — որի ա-
նունից միայն իհարկէ մենք իրաւունք ունենք խօսելու —
ընդհանրացնելով Տաճկահայաստանի վերաբերեալ իր
ծրագիրը, կարող է առաջարկել համայն Տաճկաստանի
համար մի կազմակերպութիւն, որը — միւս հաւասար
պայմաններում — անշուշտ ընդունակ է միացնել բոլո-
րին: Դա Փեդերատիւ (դաշնակցական) — ուսմ-

կավարական կազմակերպութիւնն է, որի համա-
ձայն տաճկահայատակ բոլոր ժողովուրդները կազմում
են մի անխախտ ամբողջութիւն, բայց իւ-
րաքանչիւրը իր ներքին, տեղական ինքնավա-
րութեամբ: Երիտասարդ թիւրքերը դրա տեղ զնում
են Միթհագ-փաշայի սահմանադրութիւնը՝
կարծելով, որ դա միանգամայն բաւարարութիւն կը
տայ բոլոր տարրերի կուլտուրական պահանջներին:

Անք իհարկէ այն տեսակ մտածողներիցը չենք, որոնք
զանազանութիւն չեն գտնում սահմանադրական և միա-
պետական կարգերի մէջ: Այ՛, մենք ընդունում ենք ա-
ռաջինի բոլոր բարեքեր առաւելութիւնները երկրորդի
դիմաց: Բայց Տաճկաստանին հարկաւոր են *not meas-
ures, but men* (ոչ թէ միջոցներ, այլ մարդիկ) — ասել
են Տաճկաստանը ճանաչող մարդիկ, և Հատտի-Շէրիֆ-
Գիւլիսանէն 1839 թւին, տաճիկ կառավարութեան արած
«ընդհանուր բարենորոգումները» անվերջ խոստումները
1844 ու 1850 թւերին, Հատտի-Հիւսայունը 1856
թւին և Սահմանադրութիւնը 1876 թւին, իբրեւ կեն-
դանի օրինակներ՝ գալիս են հաստատելու այդ հայեացքը:
Այո, ամբողջ մի դարի ընթացքում բոլոր վերանորոգիչ
փորձերը անցան Տաճկաստանի պատմութեան էջերով
իբրեւ մեռած խօսքեր, իբրեւ կեանքի չվերածւելու համար
ստեղծւած անբնական օրէնքներ, որովհետեւ Տաճկաս-
տանը կուլտուրական կեանքի համար անապատ է,
որովհետեւ նրա ժողովուրդը դեռ ևս տգէտ է, իսկ
տաճկական իշխող բիւրօկրատ-ինսէլիգէնցիայի և հո-
գեւորականութեան մէջ տիրում է արեւելեան սպանիչ
մթնոլորտը: Ահա ինչու մեր թիւրք հայրենակիցները
մեզ ուէ յոյս ներշնչելու համար պէտք է մօտենան
մեզ՝ թողնելով «ընդհանուր բարենորոգումները» հին
մեզ՝ թողնելով «ընդհանուր բարենորոգումները» հին
երգերը, որոնք վաղուց արդէն խլացնում են մեր ա-

կանջները և որոնք սակայն մարդավայել կեանքի ձրգ-
տող տաճկահայատակ ժողովուրդներին մինչև այսօր ու-
րիշ ոչինչ չեն տւել բացի սխտեմատիք կոտորածներից:

Համաձայն վերոյիշեալ *not measures, but men*
բանաձևին, Տաճկաստանում այն ժամանակ կը լինի ուեէ
իրական փոփոխութիւն, երբ երկրում կը կազմւի մի
համերաշխ քաղաքակիրթ ուեթ, որ ըն-
դունակ լինէր այս կամ այն կարգերը հաստատելու և
պահպանելու: Ընդունելով Ֆեդերատիվ պետական
կազմակերպութեան նպատակը միայն՝ կարելի է ներ-
կայումս կազմել մի այդպիսի ուեթ: Այսօր կենդանի
փաստեր են՝ հայկական, մակեդոնական, ալբանական,
յունական, արաբական և ձեր շարժումները: Պարզենք
բոլորի առաջ Օտտոմանեան Դաշնակցութեան եղբայ-
րական դրօշակը. խրախուսենք այդ շարժումները բոլոր
կարելի միջոցներով, անկեղծ գործակցութեամբ փոխա-
դարձ վստահութիւն ներշնչենք, որ իւրաքանչիւր ժողո-
վրդի էական պահանջները գոհացում կըստանան.
տենդային ջանքերով պատուենք և ձեր ժողովրդի գի-
տակցութիւնը պատող խաւարը, — և մեզ կը յաջողւի
համախմբել բոլոր տաճկահայատակ ժողովուրդների ա-
ռաջագէտ, օրինապահ և ազնիւ տարրերը, որոնք՝ միասին վերցրած՝ և կըտան երկրին այն ուեթը,
որի կարիքը զգացուում է: Եւ եթէ վերջապէս դուք
հաւատում էք սահմանադրութեան բարեբեր հետե-
ւանքներին, թողէք նախ՝ ընդհանուր նպատակի առաջ
միանան, իմի ձուլեն բոլոր տարրերը, իսկ նրանից յե-
տոյ կեանքի ընթացքը, ժամանակի պահանջները ինքն-
ըստինքեան ցոյց կը տան՝ թէ որքան անհրաժեշտ է
մինչև Օտտոմանեան Դաշնակցութեան հաստատուելը՝
ընդունել իբրև իջևան, իբրև անցողական մի շրջան —
ձեր փայփայած սահմանադրութիւնը: Բայց դուք, երի-

տասարդ թիւրքերդ, հակառակ էք դրան, և մէկ սուլ-
թանին խիելով՝ պատրաստ էք մեզ էլ չխնայել:

Ի՞նչպէս հետեւենք ձեզ...

Գալով միջոցների խնդրին, այստեղ ևս դրութիւնը
անորոշ է: «Օսմանլին» միակ խումբն է, որ յայտա-
բարել է իրեն յեղափոխական, իսկ «երիտասարդ թիւր-
քեր» են իրենց անւանում բոլոր բողբոջները, բոլոր
բեթգոհները: «Մէշլէրէթը» իրեն «կարգի և յառաջա-
դեբոհները»: «Մէշլէրէթը» համարելով՝ հանում է իր
գիւղութեան՝ կողմնակից համարելով՝ հանում է իր
ծրագրից յեղափոխական միջոցները: Տաճատ-Մահմուտ
փաշան պարզ չի խօսում այն ձևերի մասին, որոնցով
կարելի է «ջնջել հայրենիքը կեղեքող բռնակալութիւ-
նը», և՛ եթէ ներելի լինէր ենթադրութիւնների մէջ
մտնել, միայն կարող էինք տեսել, որ յամենայն դէպս
նա «յառաջագիւղութեան» կուսակցութիւնից շատ աւե-
լի է առաջագէտ:

Ո՞ր միջոցների վրայ պէտք է կայանայ միութիւնը:

Հայրենակիցներ, մենք խօսեցինք ամենայն
անկեղծութեամբ — այնպէս, ինչպէս խօսում ենք ինքներս
մեզ հետ և ինչպէս վայել է լուրջ հարցերի դիմաց:
Եթէ տեղ-տեղ մենք ստիպւած եղանք խիստ լեզու-
բանեցնել — դա բացատրում է ոչ թէ մեր կոշտու-
թանքները — դա բացատրում է չթողնել ոչ ներկայի
թեամբ, այլ միակ ցանկութեամբ՝ չթողնել ոչ ներկայի
և ոչ ապագայի համար մութ, անորոշ կէտեր: Իսկ մի
անգամ էլ ձեր առաջ մեր տրամադրութիւնները շեշ-
տելու համար՝ աւելացնում ենք և հետեւեալը.

Թիւրքեր, մենք չենք ձգտում ոչ հայ թագա-
ւորութեան վերականգման, ոչ թէկուզ 100 մարդուց
միայն բազկացած ուեէ ազգութեան սպառնող գերիշ-
խանութեան, ոչ էլ անպատճառ ձեր պետութիւնից
անջատելուն: Մեր դրութիւնը պարզ է. ինչպէս ձեզ

վիճակած է գործել ձեր ժողովրդի մէջ, նոյնպէս էլ մեզ համար աւելի յարմար է մեր ժողովրդի պէտքերին հետեւել: Եթէ մենք այսօր կոչում ենք բարձրաձայն՝ «Կեցցէ՛ հայկական շարժումը», «Կեցցէ՛ հայ յեղափոխութիւնը» — դա չէ նշանակում, որ մենք միշտ պատրաստ չենք նոյն ոգևորութեամբ նաև կոչելու՝ «Կեցցէ՛ ընդհանուր օտտօմանեան յեղափոխութիւնը», «Կեցցէ՛ ընդհանուր օտտօմանեան անկախութիւնը»: «Աշխատաւոր դասակարգերը իրենց բնական և բազմակողմանի զարգացման համար կարիք ունեն իրենց ազգերի անկախութեան ոչ պակաս, քան ընդհանուր ձայնաւորութեան, կապակցութիւնների և մասնաւոր ազատութեան»։ «միջազգայնութիւնը չէ հերքում ազգայնութիւնը, այլ նշանակում է միայն ազգերի ազատութիւն և հաւասարութիւն» — ասում է յայտնի Կառլ Կրիշ: «Միջազգայնութիւնը նոյնքան հակառակ չէ ազգայնութեան, որքան սօցիալիզմը՝ անհատականութեան, այսինքն անհատի զարգացման»։ «առանձին ազգերի անհատականութիւնը մարդկութեան համար նոյնն է, ինչ որ հասարակութեան համար անձնաւորութիւնների անհատականութիւնը» — պնդում է Լիբկնէխտ, և մենք, ինչպէս տեսնում էք, չենք հակասում և չպիտի հակասենք միջազգայնութեան գաղափարին:

Այո՛, լինելով հայեր, գործելով հայերի մէջ, մենք մնում ենք մարդիկ և չենք կարող ուրիշներին պակասը ցանկանալ, քան ուղղում ենք մեզ համար: Ուրիշի հաշւով ապրողների կամ նրանց իրաւունքների սահմանափակման վրայ իրենց իրաւունքները հիմնողների վատութիւնը եթէ մենք չիմանայինք, սուլթանների տիրապետութիւնը միայն բաւական կը լինէր դրանում մեզ համոզելու համար: Տւէք մեզ ուէ հաւաստիք, որ միա-

նալով ձեզ հետ՝ դրանով մենք չենք ապահովի միայն ձեր հանգստութիւնը՝ թէ հայկական հարցը յաջողաբար խեղդեցիք և որ այդ հարցից այլևս վտանգ չկայ օսմանեան գերիշխանութեան և նրա վաղեմի աշխարհակալ փառքին, այլ դրանով ձեռք կը բերենք թիւրք ինտելիգենցիայի մի արժանատի և աւագ ուժ, որ կարող է բարեփոխել մեր ժողովրդի դրութիւնը, — և մենք յեղափոխականին վայել աւելնով կը վաղենք ձեր շարքերը ամրապնդելու:

Բայց ե՞րբ կը լինի այդ...

1900.

ւելի քան անողորմ է, և իհարկէ պահանջուած է ամենայն զգուշութիւն խնդիրը ըստ կարելոյն սառնասրտութեամբ լուսաբանելու համար:

Միանգամայն անհրաժեշտ է պարզել որո՞նք են այն պայմանները, այն պատճառները, որ հիմնադրուած են քիւրդ-հայկական հակառակութիւնները, և կարելի՞ է արդեօք դրանց առաջն առնել և ինչ միջոցներով:

Ապրելով բնակեցուած և սարահարթերում, ուր երկրի բնական հարստութիւնները և կիսաթափառական-խաշնարած կենցաղին յատուկ սահմանափակ արդիւնաբերութիւնը չեն պայմանաւորում քրդերի համար ապահով կեանք, նրանք ներկայանում են գոյութեան կրճատում իբրև թոյլ տարր: Այլ, պանիր, միս, բուրգ, բրդի գործածքներ և քիչ քանակութեամբ հաց, — ահա այն մթերքները, որ արդիւնաբերում են քրդերը: Արհեստի բազմազան արտադրութիւններ, բրինձ, աղ, շատ յաճախ հաց, մրգեր ևլն — այսինքն մի շարք առաջնակարգ կենսական պիտոյքներ — նրանք պէտք է ստանան դրսից, ուրիշ ժողովուրդներից, և դրա համար նրանք չունեն ուրիշ միջոց քան կողոպուտ և սպանութիւններ, որոնք տարիների ընթացքում դարձել են «քրդական արդիւնաբերութեան» մի անհրաժեշտ, համարեա մի «բնական» մաս: Իր զարգացման շաւղում քիւրդը հազիւ է բարձրացել մինչև նահապետական ցեղական սկզբունքը: Ցեղի շահը — ահա ինչն է ղեկավարում նրա կեանքը: Չըկայ այդտեղ ազգային գաղափար, ժողովրդական մի ամբողջութեան հասկացողութիւն: Չըկան այդտեղ վերացական ընդհանուր սկզբունքներ ո՛չ սպանութիւնների, ո՛չ յափշտակութիւնների մասին թէ հասարակական և թէ մասնաւոր կեանքում, ճիշդ այնպէս, ինչպէս քաղաքակիրթ ազգերի մէջ պետական ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից

ընդունուած են պատերազմի սպանութիւններ, յափշտակութիւններ ևլն: Այն ամէնը, ինչ պահանջուած է ցեղը, յաճախ նոյնիսկ անհատը — լաւ է, և ինչ կարող է փնտսել նրանց՝ վատ: «Ցեղակից» և «այլացեղ» բող է փնտսել նրանց՝ վատ: «Թշնամի» խօսքերին, համանիշ են «բարեկամ» և «թշնամի» խօսքերին, թէկուզ այլացեղը լինէր նոյն քրդական ազգութիւնից: Ու հասկանալի է, որ յանցանք չկայ, որ բիւրգը չարացներ, եթէ դա կատարուած է այլացեղի վրայ: Այդ բաւական չէ: Կողոպուտն ու սպանութիւնները, իբրև ցեղի և անհատի բարեկեցութեան նպաստաւոր միջոցներ, նոյնիսկ առաքինութիւն են համարուած և գովանանուած, փառաբանուած, երգուած են իբրև կտրիճի վայել յատկութիւններ:

«Ո՛չ բաւուշները, ո՛չ բէղուիները, ո՛չ հապէշները և ո՛չ էլ պատագօսները չեն գերազանցում քիւրդ պատերազմասէր ցեղերին իրենց՝ աւաղակարարօրէութեամբ և այդ բնազդման բաւականութիւն տալու արեւստով», — տեսում է Էլիզէ Ռեկլին:

Այդպիսով քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ ինչ տեսակի բաժանումների էլ հետեւելու լինենք — ընդունենք Տայլըրի, Մօրգանի թէ Լիպերտի սիստեմները՝ այդ միևնոյն է — քրդերը, իբրև մեծ մասամբ դեռ թափառական-խաշնարած և ցեղական սկզբունքով ապրող ժողովուրդ, պէտք է դասաւորւեն մարդկային քաղաքակրթութեան յայտնի շրջաններից՝ բարբարոսական կենցաղի բոսական շրջանում: Բարբարոսական կենցաղի բոսական շրջանում, որ պէտք է ապրեն համի ժողովրդի հետ է ուրեմն քրդերը, որոնք սակայն յերը, նրանց անմիջական հարեանները, որոնք սակայն վաղուց են ոտ կոխել քաղաքակրթական կենցաղի շրջանը: Այս անբախտ զուգահեռութիւնները մի երկրում երկու տարբեր քաղաքակրթական կենցաղների — ահա մէկը այն հիմնական պատճառներ

րից, որոնք պայմանաւորում են քրդական ու հայկական շահերի և տեսակէտների ահագին տարբերութիւնը:

Միւս նշանաւոր պայմանը, որի շնորհիւ անօրինակ կերպով սրւում են քիւրդ-հայկական յարաբերութիւնները և որի ահռելի ապացոյցը մենք տեսանք մեր օրերում, — դա այն տաք տիքն է, որին հետևում է թիւրք կառավարութիւնը հնուց ի վեր:

Որպէսզի քրդերը հնու մնան անկախութեան ձրդ-տուփից, կառավարութիւնը աշխատում է նրանց դեպք-ցընել ուրիշ խնդիրներով: Այդպէս, օրինակ, նա դրդում է քրդերին Քիւրդիստանում ապրող նեստորականների դէմ, ինչպէս նաև մահմեդականներին զինում է բողոքականների դէմ, իսկ վերջիններին՝ եղիզիների և քրդերի դէմ: Նա այդպիսով առաջ է բերում խռովութիւններ այն միակ նպատակով, որ իրեն պահի գերագոյն իշխանութիւնը... և հպատակ աղանդները չմիանան ընդհանուր թըշնամու դէմ:

Այս դիտողութիւնները մենք գտնում ենք գերմանացի Շվայգեր-Լէրխենֆելդի մի աշխատութեան մէջ, որ հրատարակած է 1875 թւին այն հետախուզութիւնների հիման վրայ, որ 1872—1873 թւականներին ինժեներ Չերնիկի ղեկավարութեամբ արւել են բուն Քիւրդիստանում (Հիւսիսային Միջագետք): Ում յայտնի են քրդերի ձեռքով կատարած եղիզիների ջարդը 1830 թւին կամ 1846 և 1849 թւականներին Մուհամեդ-փաշայի (Կիրիտլի) զրդմամբ նեստորականների կոտորածը, ինչպէս նաև 1860 թւին առհասարակ քրիստոնեաների ջարդը, երբ — ըստ միւսնոյն հեղինակի — «թիւրքերը գործում էին դրուզների հետ միասին, գրգռելով նրանց ֆանատիկոսութիւնը և արտայայտելով վերին աստիճանի նենգամտութիւն ու կեղծաւո-

րութիւն», — ում յայտնի են, ասում ենք, այս փաստերը, նրանց մէջ տարակոյս չէ կարող լինել ինժեներ Չերնիկի իրաւացի դիտողութիւնների մասին: Յատկաշնորհիկ իրաւացի դիտողութիւնների մասին: Յատկապէս հայերիս վերաբերմամբ՝ տաճկական նոյն տաքտիքը, իհարկէ, արտայայտեց աւելի սոսկալի չափերով: Քոլորիս յայտնի են այն ներգործական խրատունքները քրդական բոլոր խժգոնութիւններին, որոնք ուղղւում են եղել հայերի դէմ: Պատկերը լրացնելու համար միայն յիշատակենք 1829, 1855 և 1877 թւերի մար միայն յիշատակենք քրդերի ձեռքով և վերհայկական մեծ աւերումները քրդերի ձեռքով, որի կոչումը ջապէս «համիդիէ» կազմակերպութիւնը, որի կոչումը այնքան աղետաբեր կերպով արտայայտեց 1895 և 1896 թւերին:

Միւսնոյն «վերին աստիճանի նենգամտութեան և կեղծիքի» սիստէմին են հետևում և պիտի հետևեն նաև ողուսները, լուսաբանելով հայկական շարժումը ճիշդ և ճիշդ թիւրքերի պէս, այսինքն իբրև մի ձգտում, որ նպատակ ունի եւրոպական տութիւնների միջնորդութեամբ ստեղծել սեփական հայկական թագաւորութիւն և քրդերին ենթարկել ստրկական վիճակի: Այդպէս, օրինակ, ողուս սպակոյտի գնդապետ Կարցովը, որի ատելութիւնը դէպի հայկական խնդիրը հասնում է կուրութեան նոյնիսկ ակնկարէ փաստերի առաջ, Կովկասի կայսերական աշխարհարէ գրական ընկերութեանը տւած իր գեղուցման մէջ ասում է.

«Օտար, մեծ մասամբ անգլիական դրդումների ազդեցութեան տակ, վերջին տարիներում, բաղաժնի հայերի և հոգևորականութեան մէջ սկսւել է շարժում հայկական անկախութեան վերանորոգման և վաղուց չբաժանաճ հայաստանի վերածնութեան համար... Հասկանալի ցած հայաստանի վերածնութեան համար... Հասկանալի է ատելութեան այն զգացմունքը, որ ծագեց քրդերի մէջ և ատելութեան այն միաբնակ, թէ նրանք, որ կաղմում են դէպի հայերը՝ այն միաբնակ, թէ նրանք, որ կաղմում են երկրի (?) ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը, կը

լինեն ենթադրելու (?) խորագրէս որ համարուող և ոչ պատերազմաւոր փոքրամասնութեան (?), բոլորովին անտանելի է ամէն մի մահաճշդականի, մանաւանդ քրդի համար:

Քայց հայկական խնդիրը իր արմատում խնդրելու կողմնակից գնդապետը քրդասիրութիւնից չէ, որ խօսում է հայերի դէմ: Ահա բառ առ բառ նրա խօսքերը քրդերի մասին, որոնց վրայ նա նայում է լոկ միմիայն ուսական տիրապետական դիտումներով տեսակէտից, ինչպէս տաճիկները՝ տաճկական գերիշխանութեան տեսակէտից:

«Քրդերի պատմութեան տեսութիւնից կարելի է հանել մի եզրակացութիւն, որ շատ կարեւոր է գնահատելու համար այս կամ այն կարելի դործողութիւնն երբ Քրդիստանին մտիկ երկիրներում ծագած քաղաքական բարդութիւնների ժամանակ: Քրդին շատ քիչ է ծանօթ հայրենասիրութեան զգացմունքը այն մտքով, ինչ մտքով հասկանում ենք մենք. հաւատարմութիւն տաճիկ կառավարութեան ամենին չունեն, բայց բաւական զօրեղ է զգացմունքը դէպի ցեղը և նրա գլխաւորը:

Եւ էլի:

«Քրդերը շատափոյթ գէնքի դիմելով՝ նոյն արագութեամբ էլ ստաշում են, հէն՝ որ դիմադրութեան են հանդիպում: Կողոպուտի հորսը նրանց մէջ գերազանցում է նոյնիսկ հաւատարմութիւնից դէպի շէյխը. ջալալի քրդերը հետեւում են շիա թէյմուրաղային ընդդէմ իրենց ցեղակցի, որը բացի դրանից՝ շրջապատւած է կրօնական հմայքով: Մի խոսքով՝ քրդերի բոլոր գործողութիւններում երեւում է ոչ թէ դիմացկուն և համարձակ մի ժողովուրդ, այլ վայրենի կողպատիչներ, որոնք՝ անընդունակ են որեւէ երկարատե քանքների և պատրաստ են ամէն բան զոհել վայրկենական, գրոշային շահին»:

Եւ իհարկէ այդ «վայրկենական, գրոշային շահին» բաւարարութիւն տալու համար էր որ 1829 թւին ուստաաճկական պատերազմի ժամանակ կոմս Պասկե-

վիչը, համարելով Քրդիստանի խաղաղութիւնը պատերազմի յաջողութեան գլխաւոր պայմաններից մէկը, թողաւութիւն ստացաւ 100 հազար ռսկի ծախսելու քրդերին ընծաներ բաժանելու նպատակով:

Աւերջապէս չէ կարելի անտես առնել մեզ հետաքրքրող հարցում նաեւ կրօնի նշանակութիւնը:

Հատերն են ժխտում կրօնի դերը քրդ-հայկական յարաբերութիւններում. բայց մեզ թւում է, որ մի կրօն, որի մէջ դարերի ընթացքում ամփոփւել է մահկանանքի աշխարհի համարեա բոլոր մտաւոր-բարոյական կեանքը. մի կրօն, որը գերագոյն զեկավար է հանկան կեանքը. մի կրօն, որը գերագոյն զեկական ամբողջ հանդիսացել մահաճշդական պետութիւնների ամբողջ քաղաքական կազմի մէջ. մի կրօն, որ «գեալուր» խօսքով այնքան խստորէն բաժանում է ամբողջ երկրագնդի այլ կրօն տարրերը «միւսիւմաններից». մի կրօն, որ մարգարէի անունով կոչում է իր հօտին — «պատե» որ մարգարէի անունով կոչում է իր հօտին — «պատե» րազմեցէք անհաւատների հետ մինչև կը վերանայ տաճիկների մի գիմարութիւն, մինչև Ալլահի հաւատը կը դառնայ միակ կրօն աշխարհի վրայ». մի կրօն, որ «հալալ» է անում իր հետեւողներին այլ կրօնների տաճիկների քանդակներին, — մեզ թւում է, ասում բոլոր վայրերի բնագոյններին, — մեզ թւում է, ասում ենք, որ այդպիսի մի կրօն չէ կարող չունենալ իր որոշ գերը քրդ-հայկական հակառակութիւնների խնդրում: Այդպէս են այում հարցին նաեւ Տաճկաստանը ու Քրդական հայում հարցին մինչև Էնգելհարց (Տաճսկաստան և Քրդական հայում հարցին մինչև Էնգելհարց) ու շատ ուրիշներ:

Ահա, մեր կարծիքով, այն գլխաւոր գործոնները —

քրդերի բաբբարոսական կենցաղը, տաճիկ ու ուսական ազգայնական թիւններն արտաքին և մասնական կրօնը—որոնք սաստկապէս դժուարացնում են և պիտի դեռ ևս դժուարացնեն քիւրդ-հայկական համերաշխութեան գործը:

Հետեւեալ յօդաձևում կը քննենք երկրորդ հետաքրքիր հարցը, որ մենք գրինք վերև:

II

Այն նշանաւոր պայմանները, որ մենք արդէն մատնացոյց արինք իբր արգելքներ հայ-քրդական մերձեցման, հասկանալի է, որ չեն կարող ներկայ օրերում առանձին հաւատ ներշնչել այդ երկու տարրերի մշտական, սիստեմատիք միացած գործակցութեան մասին: Բարեշրջել քիւրդերի բարբարոս կենցաղը, որ տարբեր է մերինից, շարունակ յաջող կերպով մրցել երկու կառավարութիւնների հետ, որոնք հաւասարապէս թշնամի են քիւրդ-հայկական համերաշխութեան. չէզոքացնել կրօնական ազդեցութիւնները, որոնք քրդերի մէջ համանիշ են աղգայնական հասկացողութեան, —գրանք այնպիսի խոշոր կուտուրական խնդիրներ են, որոնք կարող են մշակել անպադար գործող մուրճի տակ, երկար ժամանակի ընթացքում. մինչդեռ հայկական հարցի բնաւորութիւնը, մեր ժողովրդի արդի կացութիւնը, կուրի շրջանին յատուկ մեր լարւած տրամադրութիւնները, ընթացիկ կեանքի անյետաձգելի պահանջները՝ մեզ թոյլ չեն տալիս հետաւոր ապագայի վրայ հիմնել ժամանակակից մեր հոգսերը և գործնական ծրագիրները:

Ահա այդ տեսակետից՝ քիւրդ-հայկական հակառակութիւնները պայմանաւորող գլխաւոր պատճառների

առաջն առնելու հարցը, իբրեւ արմատական և միևնոյն ժամանակ շատ բարդ գործ, չէ կարող իր ամբողջ ծաւալով զբաղեցնել մեզ: Այժմեական կարեւորութիւն ունեցող միակ խնդիրը ուրեմն կը մնայ այն՝ թէ չէ՞ կարելի արդեօք, գոնէ յայտնի չափով մեղմացնել այդ հիմնական արգելքների վնասներ բնաւորութիւնը, կամ ուրիշ խօսքով՝ չէ՞ կարելի արդեօք նոյնիսկ այժմեան հանգամանքներում գտնել քրդական կեանքում ուրիշ այնպիսի գործօններ, որոնք կարող են եթէ ոչ օրէցօր զարգացնել քիւրդ-հայկական համերաշխութիւնը ընդհանրապէս, գոնէ տալ մեզ ունէ հոգմասնական, տեղական, երբեմն վաղանցիկ, երբեմն փոքրիշատէ տեղական, երբեմն աննշան, երբեմն լայն յարաբերութիւններ հաստատուող համար:

Սպենսերը իր «Քաղաքական հիմնարկութիւնների զարգացման» մէջ՝ խօսելով «պատերազմասէր հասարակութիւնների տեսակի» վրայ, ասում է, որ նրանց մէջ «շատ ուժեղ է հնազանդելու բնազդը» և ընդհակառակը՝ «անհատական նախաձեռնութիւնը կաշկանդւած է», որ այդպիսի հասարակութիւնների մէջ լինում է «կրաւորական համաձայնութիւն և սպասողականութեան գրութիւն», որի շնորհիւ հասարակութեան պետք, առաջնորդը հանգիստանում է «գլխաւոր գերակատար կեանքում»: Վերածելով այս ընդհանուր ճշմարտութիւնը քրդերին՝ պէտք է տեսնենք, որ նոյն ցեղական սկզբունքը, որ նրանց մէջ քաղաքակրթական այնքա՞ն յետամնաց դրութեան յատկանիշ է, ունի մեզ հետաքրքրող խնդրի տեսակետից մի առաւելունի թիւն, որն արժանի է առանձին ուշադրութեան: Շնորհիւ այդ սկզբունքի՝ քրդերի մէջ համոզել, օրինակ, մի ցեղապետի (էլ-աղասի, միր) կամ մի կրօնա-

պետի (շէյխ) — դա միւսնոյն է՝ թէ համոզել նրա
ամբողջ ցեղը, որն իր «կրօնական համաձայ-
նութեան» մէջ գիտէ միայն հնազանդել իր իշխա-
նաւորներին և կատարել նրանց կամքը: Քաղաքը թափան-
աւելի բարձր շրջաններում, իհարկէ, պետերի նշանա-
կութիւնը կեանքում սահմանափակում է, հետզհետէ
դադարելով ամբողջ հասարակութիւնների պատմական
կեանքը իրենց մէջ անդրադարձնելուց: Բայց այդպէս
չէ ստորին զարգացման աստիճանների վրայ, ուր հա-
սարակական յարաբերութիւնները չափազանց պարզ են,
ուր չկան բազմաթիւ հիմնարկութիւններ, մարդկային
գործունէութեան բազմազան ճիւղեր, գաղափարների
անընդհատ մշակումն, կեանքի նորանոր հոսանքներ՝
իրենց մշտական փոխադարձ ազդեցութիւններով, ընդ-
հարուսնելով ևն: Երբ Բաֆֆին իր հերոսներից «Գու-
շակողին» զետեղում է քրդերի մի նշանաւոր շէյխի
մօտ, որը, մի օրւայ մէջ կարող է 10 կամ 20 հա-
զար ձիաւոր զուրս բերել, կամ երբ՝ խօսելով հայերի
մասին՝ նա, Ասլանի բերանով, ցաւ է յայտնում, որ
հայերը ազնւականութիւն չունեն, թէև ինքը «չէ հա-
մակրում ազնւականութեան գաղափարին», — մեզ թւում
է, որ նա ինկատի ունի հէնց այդ յետաձեռն գրու-
թեան մեր մատնացոյց արած որոշ առաւելութիւնը:
Հայ ազնւականութիւնը, շնորհիւ իր զիրքի և հեղի-
նակութեան ժողովրդի առաջ, գուցէ կարողանար կա-
պել, համախմբել ու մղել նրան դէպի մեր ազգային
ազատագրութեան գործը... մտածում է Բաֆֆին:

Ընդունելով ուրեմն, որ ցեղական սկզբունքը շատ
նպաստաւոր պայման է ներկայանում մեզ հետաքրքրող
խնդրում, նայենք այժմ, ո՞րքան հեշտ է կամ կարելի
է քիւրդ անհատ-պետերի հետ համերաշխութիւն հաս-
տատելու գործը:

«Քրդերը թշնամաբար են վերաբերում թիւր-
քերին: Ամէն բանից երևում է, որ նրանք, ինչպէս և
թիւրքերին հպատակ ժողովուրդների մեծ մասը, ձգտում
են աւելի ամառն և որ նրանք պատրաստ են առաջին
յարմար դէպքում ապստամբել՝ իրենց նախկին
անկախութիւնը ձեռք բերելու համար», — ասում է
Շէյխ-Էր-Էրիսէնֆելդը, որի մասին յիշեցինք անցեալ
անգամ:

Նոյն երևոյթի մասին վկայում է նաև Բէկլին:

«Այս դարի կիսից սկսած՝ մասնաւորապէս ուսաց
վերջին արշաւանքից յետոյ տեղի ունեցած քրդական
ապստամբութիւններից շատերը անշուշտ նպատակ ունեն
ձեռք բերել քաղաքական աւելի անկախութիւն: Մինչև
անգամ փորձեր եղան հիմնելու մի «Քրդական գաշակ-
յութիւն»:

Եւ տեղի ունեցած փաստերը հաստատում են այս
վկայութիւնները: Ռէվանդուզի փաշալիքը, Հէյրաբի,
Բախտանի, Բէղդինանի իշխանութիւնները ընկան ոչ
առանց ընդդիմադրութեան տաճիկ կառավարութեան:
Բէղդինանի ապստամբութիւնը (1846), Եղդանշիբի
կռիւները (1854), մի քանի պետերի առաջարկները
Կարինի ուսաց հիւպատոսին՝ ընդդէմ տաճիկ կառա-
վարութեան (1876), Շէյխ-Էրադուլլահի ծրագիրը
միւսնոյն մտքով (1880) — ահա մի քանիսը այդ փաս-
տերից:

Միևնոյն տրամադրութիւնը պէտք է լինի քրդերի
մէջ նաև դէպի ուսները: Քիւրդ պետերից շատերն
են հասկանում, որ ուսաց տիրապետութիւնը կորս-
տաբեր է իրենց նիստ ու կացի, իրենց արտօնութիւն-
ների և ցեղական ամբողջ կազմի համար: Ռուս գըն-
դապետ Վարցովը, որի նկարագրի հետ մենք արդէն
ծանօթ ենք, ուղղակի յայտարարում է.

«... 1827 թիւն, երբ կոմս Պատկեիշը տիրեց Երևա-
նեան խանութեանը, քրդերը հաւատարմութեամբ ծա-
ռայում էին Երևանեան սարդարներին և ամէն կերպ օգ-
նայում էին Երևանեան սարդարներին»:

նում էին նրանց ուսանողների դէմ: Բայց կրօնական պատճառներից՝ նրանց դրդում էր պատերազմել մեր դէմ այն միտն գամալն Տիմոսաւոր Տամոզմուսէքը, որ երկրում ուսանողի հաստատուելուց յետոյ՝ վերջ կը գրէի նրանց վայրենի ազատութեան, նրանց կամայականութեանը և աւարտութիւններին:

Անք ոչ մի կերպ չենք մոռանում իհարկէ, որ շնայելով այս ատելութիւններին դէպի տաճիկ և ուս կառավարութիւնները, շատ յաճախ բրդերը, շնորհիւ իրենց կեանքում տիրող պայմաններին, սոսկալի գործիք են դառնում իրենց թշնամիների ձեռքում՝ ի վնաս հարեան ժողովուրդների: Բայց քանի որ անհրաժեշտ են այս տրամադրութիւնները, որոնք անշուշտ նոյնպէս ունին որոշ արմատներ բրդական կեանքում և որոնց արտայայտութիւնը եղաւ, իմիջի այլոց, «համի-դիէին» շատ ցեղերի չմասնակցելը, ինչպէս նաեւ մինչև վերջին ժամանակներս տեղ-տեղ պահպանուող քրդերի կիսանկախ դրութիւնը, — մենք կարծում ենք, որ կայ որոշ հող, որի վրայ կարող են մշակել եթէ ոչ մշտական, գոնէ ժամանակաւոր, եթէ ոչ լայն ծաւալով, գոնէ մասնաւոր համաձայնութիւններ այս կամ այն քիւրդ պետերի հետ:

Եզիդների ժողովրդական մի երգ այս խօսքերն է պարունակում. «Բորենին խնայում է կեանքը և միայն դիակներ է հանում գերեզմանից, իսկ փաշան երիտասարդների արիւնն է խմում... Անիծւի հզօրը, որ գութ չունի»...

Ո՞վքեր են քրդերի համար այդ «գութ չունեցող հզօրները» — թիւրքերը, ուսանողը թէ՞ հայերը... Անկարելի է, որ քրդերի մէջ չգտնեն իրենց դրութիւնը բաւականաչափ գիտակցող պետի, որոնք չկարողանան այս հարցին պատասխանել այն ձևով, որը համապատասխանում է իրենց և մեր փոխադարձ շահերին:

Բայց և մենք հայերս պէտք է ջանանք այդ դիտակցութիւնը նրանց ներշնչել: Միայն՝ դրա համար մենք չունենք ուրիշ միջոց, բան մեր սեփական ուստիքը հարստացնելու և կենդանի օրինակներով ապացուցանելու, որ մենք ընդունակ ենք նաեւ կերով ապացուցանելու, որ մենք չարեան պաշտպանել մեր և շատ անգամ նաեւ մեր հարեանների շահերը: Ա՛ռնենանք այդ ուժը, կ'ունենանք և քիւրդ դաշնակիցներ: Հակառակ դէպքում հայերը աւելի ձեռնտու պիտի մնան քրդերի համար իբրեւ հարստահարութիւնների և թաւանի առարկայ, բան իբրեւ զինակիցներ ընդհանուր թշնամիների դէմ:

1901

ԿՈՎԿԱՍԱՆԶԱՅԻ ՏԱԳՆԱՊԸ

„Այս է իմաստութեան վերջին խօսքը—
նա է միայն արժանի ազատութեան եւ
կեանքի, ով որ ամէն օր կուով նւաճում
է նրանց“

ԳԼՕԹԷ (Փառաստ)

1825 թին „Խելքից պատուհաս“-ի հռչակաւոր
հեղինակ եւ Արեւիքին բաջ ծանօթ Գրիբօսեդով իր բա-
րեկամ Քէֆիչեւին թէոդոսիայից ուղղած մի նամա-
կում գրում էր. „Յենովացիներից եւ հովիւ-թաթար-
ներից յետոյ Ղրիմ եկանք մենք (ռուսներս)—ընդ-
հանուր ժառանգներս,—իսկ մեզ հետ նաեւ աւեր-
ման ոգին, այդ սովորական մեր ուղեկի-
ցը Արեւելքում եւ Արեւմուտքում“:

Եւ առաջ ընթանալով միշտ հաւատարիմ աւերման
իր ոգուն՝ Ռուսաստանը, ինչպէս անցեալում, նոյնպէս
եւ այսօր՝ ներկայացնում է ընդհանուր հալածանքի,
ընդհանուր աւերածի ու բռնութիւնների մի լայնածա-
ւալ ասպարէզ: Ազգութիւն չմնաց Ռուսաստանում, որ
չճնշէր, ժողովուրդ չմնաց, որ չխեղդէր, խօսք, կար-
ծիք, իրաւունք, օրէնք չմնաց—նոյնիսկ կայսերական
գահերից հռչակած—որ չտրորւէր: Իշխողների եւ ստ-
րուկների, գիշատիչների եւ զոհերի, լրտեսների եւ լըր-
տեսողների մի ահաւոր բեմ է դա՝ փոխադարձ ոխի
եւ ատելութեան կրքերով թունաւորւած: Ռուսաստանը

մրցում է Տաճկաստանի հետ՝ պետական կեանքի բոլոր
ասպարէզներում՝ նոյնչափ յաջող բացասականում, որ-
չափ եւ զրահանում: Եւ վատաբախտ հային վիճակած
է ապրել, օր-արեւ տեսնելու իրաւունք հայցել այդ եր-
կու մահաբեր բռնակալութիւնների սահմաններում—
„սատանայի եւ խորը ծովի միջեւ“, ինչպէս, ասում են
անգլիացիք:

Եւ թէ այս գրութիւնը ընդհանրապէս պարզ չէր մեր
նախորդների, մեր պապերի ու հայրերի համար, հապա-
80-ական թւականներից սկսած, այստեղ եւ այնտեղ,
մէկը միւսի ետեւից տեղացող ծանր հարւածները ալլաւ
կասկած չթողին այդ մասին՝ ժամանակակից սերունդ-
ների մէջ:

Եւ հայ դպրոցների փակումից յետոյ, ահա մենք
տկանառես ենք հայ եկեղեցական կալ-
ւածքների յափշտակման: Այդ կարգի երեւոյթ-
ները արդէն սովորական ճնշումների արտայայտութիւն
չեն, այլ բացայայտ ձեռնոց, որ վայրագօրէն նետում է
ռուս աւազակապետութիւնը կովկասահայի ազգային
ինքնուրոյնութեանը: Ինչպէս Տաճկաստանում, նոյնպէս
եւ Ռուսաստանում իղուր անցան ուրեմն „լուութեան“,
„խոհեմութեան“, „բարեմիտ հպատակութեան“ եւ
„յարմարելու“ այն բոլոր պատգամները, որ կովկա-
սահայը դաւանում էր ռուս կառավարութեան վերա-
բերմամբ: Իղուր էինք մենք լսում, ուրեմն, մեր անաս-
նացած բուրժուազիային ու նրա որդեգրած նորագոյն
ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներին—այդ գարշելինե-
րին, որոնք ընդունակ են, կառավարութիւնից վարձա-
տրելու չափ արժանի եռանդով, հայ ժողովրդից պատ-
րաստել խողխողող ոչխարների կամ այլասեւեւած ան-
տարբերների մի հօտ միայն: Իղուր էր ուրեմն կովկա-
սահայը հետեւում իր կղերին—այդ պատմական ան-

ընդունակ՝ ամէն կարգի խրատելիքներին: Մեղէ անդոր-
րութիւնը չէ, որ ապահովում է մարդկային իրա-
ուենքը, այլ Աւիւլը՝ անդուր, անվկանդ: «Առանց
կոււի չկայ իրաւունք, ինչպէս որ առանց առանց աշխա-
տանքի չկայ սեփականութիւն: Որքան ճիշդ է սուսած
թէ՝ «երեսիդ քրտինքով պիտի վաստակես քո հա-
ցը», նոյնքան ճիշդ է և այն՝ թէ «կոււի մէջ միայն
պիտի գտնես քո իրաւունքը»... Արդարութիւնը մի
ձեռքում բռնած ունի կշիռ, միւս ձեռքում՝ սուր:
Աշխույժ նա կշռում է իրաւունքը, սրով պաշտպանում,
հաստատում է նրան: Սուրը առանց կշռի՝ մերկ բռն-
ութիւնն է, կշիռը առանց սրի՝ իրաւունքի անզօրու-
թիւնը» — այսպէս է տրամաբանում գերմանացի Լեյբնից,
Եւրոպական ամենահռչակաւոր իրաւարարներից մէկը:

Թուլամիտ պէտք է լինել՝ այս խօսքերում պարու-
նակաւ ճշմարտութիւնը չըմբռնելու համար: Սակայն
եթէ իրաւունքը իր պաշտպանութեան համար կուի է
պահանջում, հապա կուի իր յաղթանակի համար
նեցուկ պիտի ունենայ՝ ուժ չէ: Ուժն է, որ կառավա-
րում է աշխարհս, և մենք ձեռք կը բերենք մեր ու-
ղածները՝ երբ ուժ կ'ունենանք: Ով նոյնիսկ մի հաստ-
րակ յակէյի պաշտօն կը հաւատար այսօրւայ ուսու կայսր
Նիկօլայ II-ի պէս ապուշին, եթէ նա չլինէր Ալէք-
սանդր III-ի որդին. ո՞վ այնպիսի մի էպիլէպտիքի,
ինչպիսին է Գալիցիինը, հասարակ ախոռապահի գեր-
անգամ կը յանձնէր իր տանը, եթէ նա մեծացած
չլինէր ուսու կայսերական աւագակաբունի մօտերքում:
Բայց ահա այդ այլասեւում յիմարների, այդ ցաւա-
գար լըբերի իրար վայել խմբակցութիւնը՝ յենեած
որոշ տրագիցիաների և հպատակ ժողովուրդների տգի-
տութեան վրայ, իր տրամադրութեան տակ է առել
միլիարդների բիւջէ և իշխում է, ինչպէս ուզում է:

Նոյնն է և Տաճկաստանում, ուր Աբգիւլ-Համիդ կոչ-
ւող հրէշը, եթէ ծնւած լինէր հպատակի ընտանիքում,
վաղուց արգէն, իբրեւ ստորագոյն կարգի ոճրագործ,
կախաղան կը լինէր հանւած: Նոյնն է և ուրիշ միա-
պետական ու կէս-միապետական երկրներում:

Համարձակութիւն է հարկաւոր՝ իշխողների լպիրշ
երեսին շարտելու համար իրենց պատշաճ տեղը մարդ-
կային հասարակութեան մէջ. բայց այդ բաւական չէ:
Իշխողների կազմակերպւած ուժի դէմ հակադիր ուժ
ստեղծելու համար անհրաժեշտ են. ա) ընդհանուր
գրութեան և շահերի պարզ գիտակցութիւն, բ) ոչ մի
տեսակ զոհողութիւններից յետ չկանգնելու անյողգողդ
վճռողականութիւն և գ) համաձայնութիւն, համերաշ-
խութիւն կուելու կոչւող տարրերի մէջ:

Անդրադառնալով ընդհանուր հայկական կեանքին
այս պայմանների տեսակէտից, կարելի է ընդունել, որ
վտանգաւոր կացութեան գիտակցութիւնը օրէ-
ցօր աւելի և աւելի է ծաւալւում: Հայ ժողովուրդը իր
գլխաւոր և երկրորդական մասերում այսօր արգէն
տեսնում է, թէ որքան նման են Համիդ և Նիկօլայ,
քիւրդ և կօզակ, մէկը՝ գաղանթութիւնը և արիւնարբու-
թիւնը զէնք ընտրած, միւսը՝ մարդատեսցութիւնը և
ցինիկութիւնը:

Զոհողութեան ընդունակութիւն ևս արտա-
յայտեցինք. Պօլսի, Սասունի, Վանի, Զէյթունի և Տաճ-
կահայաստանի զաղմաթիւ ուրիշ վայրերի տւած արիւ-
նին գնաց միանալու Գանձակում, Թիֆլիսում, Բագ-
ւում և այլ տեղերում յանուն հայ ժողովրդի իրա-
ւունքների նահատակածների արիւնը:

Համերաշխութեան սկզբունքը շեշտւած է
արգէն այն գործօն հետաքրքրութեամբ, որով ուսու-
հայր հետեց տաճկահայկական դատին, իսկ այսօր

գալիս է նոր արտայայտութիւն գտնելու այն բողոքների մէջ, որոնցով տաճկահայ հոգեւորականութիւնը, ժողովուրդը և ուրիշ գաղութներ ձայնակցում են ռուսահայի կուլին՝ ռուս կառավարութեան դէմ:

Սակայն այդ բոլոր դրական երևոյթները կազմում են դեռ ևս անհրաժեշտ պահանջների սաղմը միայն: Մինչև այժմ ո՛չ զոհողութեան ինքնավստահ պատրաստականութիւնը ընդգրկեց ազգութեան բոլոր դասակարգերը, ո՛չ էլ համերաշխութեան, միաբանութեան սկզբունքը դարձաւ կենդանի պահանջ, արիւն ու մարմին՝ ամենուրեք հալածւող հայ տարրի մէջ: Ժամանակ է վերջապէս, որ ներկայ մահաշունչ կացութեան դիմաց, երբ տաճկահայկական կոտորածներից յետոյ, գուցէ, գտնւում ենք կովկասահայկական կոտորածների նախատօնակին, կուեկու անդրդւելի վճռողականութիւնը և իրար խառնելու, իրար հետ միանալու, իրօք մի ամբողջութիւն կազմելու միահամուռ, միահոգի պահանջը մեր ընդհանուր նշանաբանը դառնայ: Պատուել է հարկաւոր քարտէշների վրայ այս կամ այն աւազակապետի կամքով գծւած սահմանները, ջնջել է հարկաւոր այն աշխարհագրական ներկերը, որոնք մեզ բաժանում են իրարից և որոնք առհասարակ մշտական չեն, իսկ երբեմն շատ կարճատև են լինում: Ո՛չ մի բռնութիւն, ո՛չ մի հալածանք, ո՛չ մի սահման չէ կարող բաժանել մի ժողովուրդ, եթէ նա, տոգորւած ընդհանուր շահերի գիտակցութեամբ, ունի նաև կուեկու անսասան վճռողականութիւն և կապւած, միացած է դարերով սնւած ու պահպանւած ընդհանուր բնազդների ու զգացմունքների առողջ զարկերով:

Համարձակութիւն գահակալ խրտւիլականների և նրանց

շրջապատող, նրանց գործակից բոլոր դահիճների ու անբան ստրուկների դիմաց...

Ինքնավստահ վճռողականութիւն՝ ընդհանուր շահերի գիտակցութեամբ լուսավառւած...

Մէկ նպատակ, մէկ ամբողջութիւն՝ յեղափոխական անհաշտ կուլի համար...

1903

300

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0123814

12.938

9(47.925)
D-78